

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

НЕМЕШ ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

УДК 159.9:316.77]:004.77(043.5)

**ПСИХОЛОГІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В ІНТЕРНЕТ ПРОСТОРИ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія психології навчання

Науковий консультант

дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор **Максименко Сергій Дмитрович**, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, директор

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Максименко Юрій Борисович**, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, кафедра загальної та диференціальної психології, завідувач;

доктор психологічних наук, професор **Дорожкін Валерій Романович**, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, кафедра психології і соціальної роботи, професор;

доктор психологічних наук, доцент **Токарева Наталя Миколаївна**, Криворізький державний педагогічний університет, кафедра загальної та вікової психології, завідувач

Захист відбудеться «7» листопада 2017 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий 5 жовтня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Активні трансформації вітчизняного соціуму охопили найрізноманітніші сфери життєдіяльності людини, зокрема й у ракурсі віртуальної комунікації. Повсякчасне застосування Інтернет-технологій стало невід'ємною складовою діяльності та спілкування особистості у багатьох вимірах її самореалізації: від професійно-функціональних до інтимно-особистісних. Безперечно, серед нагальної проблематики сучасної психології виокремлюється вкрай важливе дослідницьке коло – вивчення психологічних особливостей використання Інтернет-технологій. В окресленому контексті особливого значення набуває розгалужене теоретико-емпіричне дослідження психологічних особливостей діяльності особистості у просторі Інтернет-технологій.

Проблема набуває окремого наукового статусу і дослідницької значущості ще й тому, що світова павутина перебирає всі функціональні параметри величезної компендії людських знань, оволодіння якими приналежить кожному, призводячи іноді навіть до Інтернет-залежності. Занурення у відкриті інформаційні безміри може призвести до пригнічення екзистенційних потенціалів особистості, вплинути на її поведінку, проявитися в надмірній аддиктивності, маніпульованості та інших амортизаційних психостанах. Людина, включена в діяльність з використання Інтернет-технологій, суб'єктивно переживає, оцінює та осмислює дійсність і відносини з іншими людьми дуже своєрідно. Відповідно різні аспекти психологічної практики в Інтернеті – онлайн-консультування, психотерапія засобами skype, психологічна підтримка через спеціалізовані сайти та e-mail тощо – повинні ґрунтуватися на наукових, теоретично досліджених та емпірично перевірених фактах, механізмах та закономірностях психічної діяльності особистості, яка використовує Інтернет-технології.

Сучасний наш Інтернет і система комунікацій – порівняно нові сфери діяльності людини, що стрімко розвиваються. Досліджень актуальної онлайн-поведінки недостатньо, хоча ця тема привертає увагу дослідників із багатьох наук та міждисциплінарних галузей. Важливим є вивчення психологічної природи Інтернет-спілкування як комп'ютерно опосередкованого, внаслідок чого появляється міждисциплінарний проблемогенний спектр досліджень, одне з чільних місць у якому належить якраз психологічному знанню як обґрунтовуючому та інтерпретуючому тлі, що пояснює багато інших феноменів. У зв'язку з цим дослідники різногалузевої природи Інтернету сходяться на його найважливішій ознаці як всезагальній формі мережевої комунікації між людьми. Комп'ютерно опосередкована комунікація має досить потужний доробок, однак не зважаючи на це, застосування отриманих наукових даних для психології стала високо оцінюватися якраз на відтинку інформаційного актуалгенезу людства. Багатовимірність віртуального спілкування зумовила те, що Інтернет створив нові конфігурації класичних вимірювань комунікаційного процесу. У міру того, як Інтернет став розумітися як засіб масового спілкування, стало очевидним,

що ні масовість, ні сама категорія спілкування не можуть бути визначені для всіх ситуацій і контекстів, але натомість повинні постійно переосмислюватися у зв'язку з конкретністю кожної ситуації з обов'язковим врахуванням особистісних та ситуаційних змінних. Усталеним розумінням виступило те, що Інтернет – це мультикластерний засіб масової комунікації, який означає множинність різних конфігурацій спілкування. Слід відзначити, що Інтернет змінює властивості традиційної моделі масових комунікацій «джерело – повідомлення – одержувач», формуючи абсолютно нові поєднання відомих у психології законів та ефектів інформаційного обміну.

Отож, вивчення психологічних особливостей використання Інтернет-технологій є актуальною як у теоретичному, так і практичному сенсі проблемою сучасних психологічних досліджень, спрямованих на пізнання та оптимізацію взаємодії людини з середовищем Інтернет. Звичайно, проблема має як емпірично-прикладний, так і фундаментально-теоретичний характер, що зумовлює необхідність комплексного міждисциплінарного вивчення насамперед з метою підведення методологічної бази та розробки інноваційних технологій.

Міра наукової розробленості проблеми. Чимало наукових робіт торкаються різних аспектів міжособистісної взаємодії онлайн, включаючи праці таких авторів, як Р. Амічай-Гамбургер, О. Г. Асмолов, О. Байм, В. Барнс, В. В. Бичков, Д. Вальтер, О. Веб, К. Вітті, К. Джоінсон, А. Є. Жичкіна, О. В. Камінська, Н. В. Карпицький, О. Карр, Л. Ф. Компанцева, Д. Конідж, І. Г. Корсунцев, Р. Маккена, Н. Б. Маньковська, А. М. Орлов, У. Папачаріссі, Д. Постемес, А. Райт, Г. Рейпс, Р. Таніс, К. Утз, А. В. Цветков, Н. А. Цветкова та ін. Слід зазначити, що будь-який з цих авторських підходів демонструє частковий, фрагментарний погляд на сферу міжособистісних комунікацій та комп'ютерно опосередкованої взаємодії. Крізь призму дослідницьких пріоритетів охоплюється певна сфера, ракурс, аспект, за допомогою яких досить важко здійснити цілковите й вичерпне дослідження. Більше того, таке зібрання фактів досить часто страждає відсутністю узгодженості, показуючи, що на проблемному полі було пророблено більше роботи, аніж досягнуто консенсусу.

Теорії комп'ютерно опосередкованих комунікацій класифіковані в нашій роботі згідно з концептуалізацією того, як користувачі відповідають характеристикам систем комп'ютерно опосередкованих комунікацій, зокрема щодо адаптації до тих систем, які відрізняються від звичайної міжособистісної комунікації. Ці теорії включають стандартну класифікацію теорій відфільтрованих сигналів, які припускають, що систематичні редукції у невербальних сигналах, спричинені різними комунікаційними системами, призводять до безособистісних орієнтацій серед користувачів. Є відмінності між центрами безособистісних орієнтацій, деякі з яких є асоціальними за своєю природою, а деякі цілком конкретними та просоціальними. Друга група теорій описує, як характеристики учасників комунікацій, їх взаємодія з іншими та контекстуальні фактори впливають на сприймання властивостей різних класифікаційних систем. Ці враження, в свою

чергу, впливають на експресивність та нормативне використання цих самих технологій так, нібито було змінено самі властивості. Інша група теорій відображає способи, якими учасники комунікацій пристосовуються або використовують сигнальні обмеження систем комп'ютерно опосередкованих комунікацій для досягнення або перевершення рівня комунікативної близькості модальності справжнього діалогу.

Теорія соціальної присутності була запозичена з досліджень телеконференцій як один з перших аналітичних підходів у застосуванні до комп'ютерно опосередкованих комунікацій. Теорія Дж. Шорта, Є. Вільямса та Б. Крісті постулює, що різні комунікаційні медіа розрізняються за своєю здатністю передавати класи невербальної комунікації на додаток до вербального змісту. М. Кульнан та М. Маркус вважаються авторами терміну відфільтрованих сигналів для позначення групи теорій, які сходяться у припущенні, що комп'ютерно опосередковані комунікації не мають невербальних сигналів, і таким чином унеможливується належне виконання соціальних функцій, що зазвичай включають ці сигнали.

Таким чином, проблема є частково науково розробленою, переважно у працях зарубіжних психологів. Брак вітчизняних поглиблених досліджень в окресленому ракурсі якраз і підкреслює важливість вивчення психологічних особливостей комунікативної діяльності в Інтернет просторі, зокрема через використання Інтернет-технологій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках комплексних науково-дослідних тем лабораторії психології навчання ім. І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Психологічні чинники самореалізації особистості в освітньому просторі» (номер державної реєстрації 0109U000558; 2009–2013 рр.); «Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі» (номер державної реєстрації 0114U000602; 2014–2017 рр.). Тема дисертації затверджена 27.09.2012 р. (протокол № 9 від 27.09.2012 р.), уточнена 25.05.2017 р. (протокол № 7 від 25.05.2017 р.) Вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 20.06.2017 р.).

Об'єкт дослідження – комунікативна діяльність особистості в Інтернеті.

Предметом дослідження є структура та динаміка психологічного змісту, характеру та функцій комунікації особистості в Інтернет просторі.

Мета дослідження: дослідити психологічні особливості, механізми та функції взаємодії людини з Інтернет-середовищем.

Засадові положення дослідницької концепції автора такі:

1. Феноменологія використання особистістю Інтернет-технологій полягає в детермінаційній функції, яка зумовлює актуалізацію інтрапсихологічних смислів та переводить їх

у міжособистісний контекст. Різномодальне опредметнення смислів в Інтернет-комунікації є одним із способів особистісної психогенези.

2. Задіяння віртуальних технологій сприяє навчанню та розвитку людини, що стало можливим для вивчення завдяки загальному генетико-психологічному підходові, характерному для українських досліджень, зокрема за допомогою експериментально-генетичного (учіння) та генетико-моделюючого (розвиток) методу, розробленого С. Д. Максименком.

3. У сенсорно-перцептивному процесі при використанні особистістю Інтернет-технологій головна роль у подоланні інформаційної тривоги і фрустрації належить смислу, породжуваному суб'єктом.

4. Спектр вираження власного «Я», який може проявляти суб'єкт, багато в чому поступається спектру виражень індивіда в реальному світі, тоді як сукупна психосоціальна множина персонажів, керованих однією фізичною особою, може багато в чому перевищувати різноманітність її досвіду в реальному світі.

5. Дезінгібіція (розгальмування) в Інтернеті є продуктом водночас локусу самоконтролю та контексту, в якому індивід діє.

6. Інтернет-комунікації пропонують людям можливість відчувати певну форму соціального зв'язку без реальної соціальної присутності. Значною відмінністю між Інтернет-стосунками і взаєминами, які підтримуються за допомогою інших технологій (телефон, традиційна пошта, факс), є нові неспинно генеровані культурні цінності віртуальних Інтернет-спільнот.

7. Ключовим фактором, що звужує міжособистісну близькість у великих, відкритих онлайн психологічних групах самопомоги, є насамперед відсутність обмежень.

8. Інтернет має високий потенціал у психологічній допомозі людям із загальною соціофобією, тривожним розладом особистості або агорафобією.

Згідно з поставленою метою та засадовими положеннями авторської концепції було визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний системно-структурний аналіз основних форм і проявів суб'єктно-психологічних характеристик використання Інтернет-технологій та визначити фундаментальні принципи і закономірності їх дослідження.

2. З'ясувати на основі аналізу наукових ідей, принципів і результатів психологічної науки та суміжних наукових дисциплін теоретико-методологічний потенціал та прикладний зміст використання Інтернет-технологій у психологічній практиці.

3. Встановити структурні та динамічні особливості взаємодії людини з інформацією в Інтернет-середовищі.

4. Здійснити вивчення проблеми дезінгібіції у веб-середовищі та Інтернет залежності.

5. Дослідити психологічні особливості віртуального спілкування

в підлітковому та юнацькому віці.

6. Розробити концептуальну модель психологічної допомоги підліткам в умовах віртуалізації соціальних комунікацій – злиття *online*- и *offline*-діяльності – із використанням Інтернет-технологій.

Методологічну основу дослідження склали загальні принципи психологічної науки (детермінізму, діяльності, єдності свідомості й діяльності, єдності діяльності й спілкування, розвитку, системного підходу та ін.), а також принципи і концепції вітчизняної та зарубіжної психології, що розкривають природу особистості, свідомості, Інтернет-технологій.

Фундаментальними засадами дослідження психологічних особливостей використання Інтернет-технологій є положення таких теоретичних напрямів у психологічній науці, як: теорія діяльності (О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк, Ю. І. Машбиць); концепції генетичної психології (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко та ін.); концепції розвитку особистості й суб'єктного підходу (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв, Л. І. Божович, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, М. Л. Смульсон, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, В. О. Татенко, О. В. Брушлінський, В. І. Слободчиков, К. О. Абульханова-Славська, В. А. Петровський); теорія вчинку (В.А. Роменець); психологічна герменевтика (Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева); раціогуманістичний підхід (Г. О. Балл, Л. З. Сердюк); психологія смислу (Д. О. Леонт'єв); психологія комунікації у віртуальному просторі (С. П. Архипова, Ю. Д. Бабаєва, О. Є. Войскунський, Ю. А. Данько, О. В. Камінська, Є. Ю. Крилов); психологія комп'ютерної залежності (К. В. Аїмедов, Т. Ю. Больбот, А. В. Грішина, О. В. Камінська, О. В. Шинкаренко, О. В. Якушина та ін.); специфіка психічних станів, які виникають у інтернет-залежних осіб (Т. С. Асланян, Н. О. Добровідова, О. В. Камінська, Н.Ю.Максимова, Ю. М. Швалб та ін.); психологія зловживання інтернет-мережею (О. М. Арестова, К. В. Боярова, О. Є. Войскунський, М. С. Іванов, Л. О. Пережогін, Дж. Сулер, В. О. Фролов та ін.).

Стратегія методологічного дослідження полягає у сходженні від аналізу психологічних передумов вивчення віртуальної реальності в психологічній науці й практиці до розробки суб'єктно-онтологічних засад психології використання Інтернет-технологій.

Методи дослідження. Для реалізації поставлених завдань на різних етапах дослідження було застосовано комплекс теоретичних і експериментальних методів.

Теоретичними методами дослідження виступають: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, класифікація, систематизація, схематизація, моделювання, системно-структурний, історико-логічний та порівняльний аналіз літературних джерел для

розкриття психологічних засад дослідження; вивчення та узагальнення науково-психологічного досвіду з проблем використання особистістю Інтернет-технологій; порівняння, класифікація і систематизація наявних підходів до розуміння феномену Інтернет-спілкування.

Методами емпіричного дослідження виступають традиційні та сучасні методи психологічного дослідження: спостереження, бесіда, опитування, анкетування, тестування, шкалування, контент-аналіз, метод експертних оцінок, констатувальний і формувальний експеримент, кількісний аналіз та якісна інтерпретація його результатів; методи активного соціально-психологічного навчання особистості (тренінг, навчально-рольові комп'ютерні ігри тощо).

Для кількісної обробки результатів емпіричного дослідження було застосовано сучасні *методи математичної статистики*, зокрема обрахування коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона, χ^2 -критерію Пірсона, t-критерію Кендалла, факторного аналізу.

Етапи дослідження. Дослідження проводилось триетапно упродовж 2011–2017 років.

На *першому етапі* (2011–2012 роки) – здійснено аналітичне вивчення стану розробки досліджуваної проблеми в теоретичному і прикладному вимірах; обрано й обґрунтовано теоретичні положення дослідження, висунуто робочі припущення, сформульовано об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження та його концептуально-засадничі положення, обрано мережу експериментальних майданчиків, сформовано репрезентативну гетерогенну вибірку, укладено пакет валідних і достовірних психодіагностичних методик, здійснено пілотажне дослідження.

На *другому етапі* (2013–2015 роки) – проаналізовано закономірності використання особистістю Інтернет-технологій, що стимулює актуалізацію інтрапсихологічних смислів і переводить їх у контекст розгалуженого міжособистісного спілкування, а також зумовлює опредметнення смислів в Інтернет-комунікації та їхню психогенезу. Проведено констатувальний етап дослідження з метою встановлення психологічних особливостей міжособистісного спілкування студентів за посередництвом використання Інтернет-технологій та вивчення специфічних рис взаємозв'язку віртуального спілкування і самосвідомості у підлітковому віці, здійснено кількісну обробку та якісну інтерпретацію отриманих показників. Обґрунтовано значення інноваційних розвивальних технологій для успішного розвитку особистості.

На *третьому етапі* (2015–2016 роки) – проведено формувальний експеримент, здійснено систематизацію, інтерпретацію та узагальнення отриманих результатів дослідження, оформлено їх у вигляді рукопису дисертації, підготовлено автореферат дисертаційної роботи.

Загальна кількість респондентів вибіркової сукупності становила 743 особи підліткового та юнацького віку. На діагностичному етапі дослідження вибірка склала 376 осіб 17–24 років

(студентів Рівненського державного гуманітарного університету і Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки) та 367 підлітків 14–15 років (активних користувачів Інтернет-форумів). Для формувального етапу дослідження було відібрано 155 підлітків 14–15 років (72 з яких склали експериментальну групу).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних положень, відповідністю методів дослідження його меті і завданням, поєднанням якісного і кількісного аналізу експериментальних даних.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

вперше здійснено методологічне обґрунтування комунікативної діяльності в Інтернеті як використання Інтернет-технологій у психологічній практиці. Теоретично проаналізовано основні наукові концепції комп'ютерно опосередкованої комунікації, які засвідчують її особливу актуальність та особистісну значущість у розвитку і функціонуванні спілкування людини. Досліджено вплив віртуального спілкування в соціальних мережах на розвиток особистості в підлітковому та юнацькому віці. Встановлено існування як спільних, так і відмінних соціально-вікових тенденцій. Виявлено помітну динаміку аналізованого феномена, віртуального спілкування, а також потужний його вплив на самосвідомість підлітків і юнаків. Встановлено факти своєрідного заміщення реальності образів реальних і віртуальних значущих інших. Виявлені особливості дезінгібіції, які зводяться до того, що якщо інгібіція (гальмування) має місце, коли поведінка обмежується або регулюється самосвідомістю, неспокоєм щодо соціальних ситуацій, зважанням на оцінки з боку оточуючих, то дезінгібіція може бути охарактеризована відсутністю таких чинників або їх протилежною дією;

поглиблено наукові уявлення про специфіку залежності особистості від Інтернет-середовища, що трактується як поведінка у віртуальній реальності, яка відповідає таким шести критеріям: яскрава вираженість; зміни настрою; розвиток толерантності; симптоми абстиненції; конфлікт; рецидив;

дістали подальшого розвитку науково-психологічні підходи щодо надання психологічної допомоги засобами Інтернет-технологій, зокрема у формі консультацій онлайн, Інтернет-психотерапії та організації груп психологічної самопомоги.

Теоретичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає: у розробці теоретичних основ аналізу комп'ютерно опосередкованого спілкування; у створенні цілісної концепції використання практичними психологами Інтернет-технологій у професійній діяльності; у поглибленні уявлень про природу та психологічну сутність спілкування у віртуальному просторі; в узагальненні та систематизації ідей і принципів психологічної допомоги онлайн; у розвитку генетико-психологічного розуміння закономірностей буття людини у Інтернет-середовищі.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що: емпіричні дані про особливості віртуального спілкування в студентському і підлітковому віці можна використовувати при наданні психологічної допомоги юнакам і підліткам, у процесах консультування, психокорекції, психологічної просвіти та профілактики; розроблена автором концепція надання психологічної допомоги онлайн може бути використана в різних сферах практичної психології; запропонована модель аналізу таких явищ, як Інтернет-залежність та дезінгібіція, може бути активно задіяна в процесі надання консультативних та психотерапевтичних послуг; отримані результати глибокого психологічного аналізу комп'ютерно опосередкованого спілкування можуть бути застосовані при викладанні таких дисциплін, як «Інженерна психологія», «Комп'ютерна психологія», «Соціальна психологія», «Психологія спілкування», «Акмеологія», «Організаційна психологія» та ін.

Особистий внесок автора. Розроблені теоретичні положення й отримані емпіричні результати належать виключно автору. У наукових роботах, написаних у співавторстві, доробок здобувача полягає у теоретичному аналізі проблеми, узагальненні експериментальних даних, формулюванні висновків. Розробки та ідеї співавторів у дисертації не використовувалися.

Впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження впроваджено в навчальний процес Рівненського державного гуманітарного університету (довідка №106 від 26.06.2017); Рівненської класичної гімназії «Престиж» Рівненської міської ради (довідка № 117 від 25.06.2017); Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 05/249 від 26.06.2017); Відкритого міжнародного університету розвитку людини «УКРАЇНА» (довідка № 64-87-1 від 19.12.2016); Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 246/72 від 23.06.2017); Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 71-2 від 15.06.2017); Хмельницького національного університету (довідка № 321-72-8 від 22.06.2017); Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика (довідка № 147-9 від 13.06.2017); Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка № 375/1 від 13.06.2017); Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 342-7-8 від 10.06.2016); Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 22 від 15.06.2017).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення і результати дослідження доповідалися й отримали схвалення на *міжнародних конференціях*: конференції «ПСИКОН-2011» (Київ, 2011); «Інформаційні технології в професійній діяльності» (Рівне, 2011); «Інноваційний потенціал соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації» (Київ, 2012); «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Київ-Кам'янець-Подільський, 2012); «Психон-2012» (Київ, 2012); «Духовно-нравственныe потенциалы молодежного коллектива: диагностика и развитие» (Курск (РФ), 2013);

«Особистість у просторі культури» (Севастополь, 2013); «Теоретичні та методичні засади психосемантичного дослідження особистісної надійності людини» (Вінниця, 2013); «Личность и ее жизненный мир» (Омськ (РФ), 2013); «Психология третьего тысячелетия» (Дубна (РФ), 2014); «Європейська конференція з освіти та прикладної психології» (2nd International scientific conference «European Conference on Education and Applied Psychology») (Відень, (Австрія), 2014). Результати дослідження доповідалися на *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: конференції присвяченій 100-річчю від дня народження проф. П. Д. Харченка та 65-річчя НДІ фізіології імені академіка Петра Богача (Київ, 2010); «Соціально-політичні, економічні та гуманітарні виміри європейської інтеграції України» (Вінниця, 2014); «Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2014» (Przemysl, 2014); «Генеza буття особистості» (Київ, 2016).

Результати дослідження доповідалися на круглому столі кафедри психології, соціології та права Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ «Екологія надійної особистості: фізіологічні, соціально-психологічні, педагогічні та етико-правові аспекти» (Вінниця, 2012); «Особистісна надійність у професійній діяльності» (Вінниця, 2013); на круглому столі Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ «Соціалізація особистості у умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Вінниця, 2014), «Формування здоров'язберігаючої компетентності студентів вищих навчальних закладів» (Вінниця, 2014); науково-практичному фестивалі психології тіла та руху (Київ, 2012).

Результати дослідження доповідалися на засіданнях лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці, лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Кандидатська дисертація на тему «Психологічні умови застосування комп'ютерних засобів у процесі навчання іноземної мови (на матеріалі дослідження студентів немовних факультетів)» захищена у 2002 році за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Захищені положення кандидатської дисертації в докторській дисертації не використовуються.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 24 публікаціях. У тому числі у 2 монографіях; 1 навчальному посібнику; 1 підручнику; 14 статтях у фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України; 6 статтях у зарубіжних періодичних виданнях.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел (510 найменувань, з них 240 – іноземними мовами), додатків. Основний зміст дисертації викладений на 336 сторінках і містить 9 рисунків та 17 таблиць на 14 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 402 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дисертаційного дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, представлено методологічну основу та методи дослідження. Висвітлено наукову новизну, теоретичну і практичну значущість здобутих результатів, надано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження, основні публікації автора, структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ дисертації – *«Психологічні основи використання Інтернет-технологій»* – присвячено дослідженню психологічних аспектів використання Інтернету та аналізу сутнісних особливостей Інтернет-комунікації, висвітлено гендерні аспекти використання Інтернету.

Аналіз теоретико-методологічних досліджень, зорієнтованих на означення специфіки та потенціалу використання Інтернет-комунікації (С. Дацюк, А. Є. Жичкіна, Д. В. Іванов, Ж. Ланьє, Н. Форман, Ф. Хемміт, С. Г. Чуйкова, В. В. Шевченко та ін.), дозволяє визнати найбільш активним і агресивним у нових вимірах психосоціальної системи «інформаційне суспільство – особистість» вплив такого посередника, як засоби масової інформації, і зокрема – Internet. Нами доведено, що сучасні інформаційно-комунікаційні Internet-технології відкривають для людини надзвичайні перспективи, надаючи можливості доступу до різновекторної інформації, що дозволяє набути соціальних знань, накопичити соціальний досвід, сформулювати життєві перспективи і завдання, реалізувати особистісний потенціал у найкоротші терміни. Водночас інформаційне суспільство привносить чисельні ризики і небезпеки у життя людини (труднощі опрацювання колосальних обсягів інформації, проблеми орієнтування у інформаційних потоках, імовірність маніпулювання свідомістю і поведінкою тощо).

Нами констатовано, що інформаційна сфера в епоху постмодернізму є системоутворювальним фактором життя сучасної людини. Зокрема, у сенсорно-перцептивному процесі смисл сприйнятої інформації, як складне психологічне утворення, допомагає фільтрувати велику кількість надмірної інформації. На більш складних рівнях обробки інформації смисловим системам належить головна роль в подоланні інформаційної тривоги і фрустрації. Значна кількість мисленневих евристик, які людина використовує для аналізу і обробки складної інформації, збільшують розумову ефективність, сприяють процесу пошуку значень за допомогою організованих пошукових запитів.

Специфічними ознаками віртуального комунікативного простору і опосередкованої комп'ютером міжособистісної взаємодії у науковій спільноті (О. П. Белинська, С. В. Бондаренко, А. Є. Войсунський, А. Є. Жичкіна, В. Ю. Нестеров, О. К. Тихомиров, О. Б. Скородумова, Дж. Салер, В. Фріндте та ін.) визнаються такі, як соціальність, «буттєвість», анонімність, «карнавалізація» взаємодії, емоційна насиченість, доступність, відсутність тілесності, трансформація просторових і часових координат.

У площині означеного Інтернет розглядається як мультикластерний засіб масової комунікації, що детермінує множинність різних конфігурацій спілкування. Інтернет змінює властивості традиційної моделі масових комунікацій «джерело – повідомлення – одержувач», іноді оформлюючи їх класичний патерн, але в інших випадках формуючи абсолютно нові поєднання. Інтернет-комунікації в своїй суті є або синхронними, котрі виникають симультанно в режимі реального часу, або – асинхронними, зокрема у випадках, коли є затримка або відтермінування у реальному часі.

Проекції «Я» у віртуальний світ описуються (Т. С. Асланян, К. Г. Батаєва, О. П. Белінська, В. М. Бондаровська, В. В. Брязкун, Т. Б. Волобуєва, О. В. Дорохов, О. Т. Марків, С. В. Олендаренко, О. О. Сасько та ін.) як створення можливостей для досліджень і відкриттів. Розсосереджені простори і фрагментарні проекції «Я» визнаються необхідною частиною онлайн-досвіду. З одного боку, досвід у реальному світі може набагато перевищувати можливості і особливості самореалізації одного персонажа. Але з іншого боку, досвід створення і відтворення різних граней власного реального «Я» у віртуальному світі за допомогою управління множинними персонажами в різних онлайн-спільнотах може бути набагато різноманітнішим за реальний життєвий досвід, де всі соціальні ролі людини жорстко прив'язані до її фізичної тілесності і соціальних атрибутів співтовариства. У реальному світі наша множинність – безліч наших настроїв і мінливих думок – це те, що обумовлює індивідуальну психічну стійкість і створення гнучкої та життєздатної культури. Віртуальні співтовариства часто заохочують множинність, але не гнучкість, коли кожен окремий персонаж наділений обмеженим, слабкомінливим соціальним діапазоном. Свобода приховувати або створювати грані віртуального «Я» дає можливість більшого розвитку, дослідження і вираження індивідуальності.

У даному розділі також детально розглянуто гендерні аспекти використання Інтернету. Виявлена більша схильність чоловіків до прийняття і толерування мови та висловів агресивної та конфліктної природи. Дослідження онлайн-поведінки та комп'ютерно опосередкованої комунікації показали, що анонімність та відсутність взаємодії «лицем до лиця» в Інтернеті може стимулювати дезінгібіцію, яка, в свою чергу, допомагає зменшенню міжособистісної напруги і може бути причиною флеймінгу та інших форм недружньої поведінки онлайн. З іншого боку, дезінгібіція також сприяє полегшенню міжособистісних комунікацій, даючи багатьом учасникам можливість легше ділитися інтимними аспектами життя, чого вони не можуть собі дозволити в інших формах комунікації. Чоловікам це може допомогти позбутися стереотипних гендерних приписів стосовно заборони емоційної відкритості та емпатії без страху стигматизації.

Виявлено також, що жінки розглядають Інтернет як рушій комунікації. Дослідження доводять, що значною соціальною цінністю для жінок є анонімність. Жінки висловлюють і втілюють потреби власних онлайн-спільнот у різних аспектах Інтернет-комунікації.

У другому розділі – «*Психологічні аспекти віртуальної комунікації*» – здійснюється аналіз різних теорій для пояснення комп'ютерно опосередкованих комунікацій, висвітлено результати емпіричного вивчення психологічних особливостей міжособистісного спілкування студентів за посередництвом використання Інтернет-технологій.

Нами доведено, що системи комп'ютерно опосередкованої комунікації у різноманітних формах стали всеосяжною цілісністю для ініціації, розвитку та підтримки міжособистісних стосунків. Даний контент дозволив здійснити критичний аналіз та оцінку ключових теорій пояснення специфіки комп'ютерно опосередкованих комунікацій (на підставі аналізу робіт таких авторів як Р. Амічай-Гамбургер, О. Г. Асмолов, О. Байм, В. Барнс, Д. Вальтер, О. Веб, К. Вітті, К. Джоінсон, А. Є. Жичкіна, О. Карр, Л. Ф. Компанцева, Д. Конідж, Р. Маккена, А. М. Орлов, У. Папачаріссі, Д. Постемес, А. Райт, Г. Рейпс, Р. Таніс, К. Утз). Теорії класифіковані згідно з концептуалізацією відповідності користувачів характеристикам систем комп'ютерно опосередкованих комунікацій. Зокрема виокремлено три групи теорій:

1) *теорії відфільтрованих сигналів*, які припускають, що систематичні редукції у невербальних сигналах, спричинені різними комунікаційними системами, призводять до безособистісних орієнтацій серед користувачів (теорія соціальної присутності; теорія медіа-збагаченості (відома як теорія інформаційної збагаченості); теорія пояснення ефекту деіндивідуації за допомогою соціальної ідентичності (SIDE-модель); теорія сигналів);

2) *досвідні та перцептивні теорії* комп'ютерно опосередкованих комунікацій, котрі описують, як характеристики учасників комунікацій, їх взаємодія з іншими та контекстуальні фактори впливають на сприймання властивостей різних класифікаційних систем; впливають на експресивність та нормативне використання цих технологій так, як ніби було змінено самі ці властивості (теорія електронної спорідненості; теорія соціального впливу; теорія розширення каналу);

3) *теорії міжособистісної адаптації та застосування медіа*, котрі відображають способи, якими учасники комунікацій пристосовуються або використовують сигнальні обмеження систем комп'ютерно опосередкованих комунікацій для їх досягнення чи перевершення рівня комунікативної близькості модальності «лицем до лица» (теорія обробки соціальної інформації у комп'ютерно опосередкованих комунікаціях; надособистісна модель комп'ютерно опосередкованих комунікацій).

На засадах аналізу теорій окреслено нові теоретичні ідеї, що апелюють до практичної цінності різних медіа. Обговорення включає численні приклади з досліджень, які допомагають проілюструвати ключові теоретичні знахідки цих груп теорій. Зазначимо, що теорія медіа-збагаченості є однією з найбільш популярних моделей комп'ютерно опосередкованих комунікацій. Причиною цієї популярності може бути те, що основні ядерні конструкти положення цієї теорії є надзвичайно інтуїтивно зрозумілими, особливо сам концепт медіа-збагаченості. Цей концепт,

в свою чергу, теоретично визначається чотирма вимірами: 1) кількість знакових систем, підтримуваних медіа-середовищем; 2) негайність зворотнього зв'язку, забезпечувана медіа-середовищем (від неспрямованої, як e-mail розсилка, через асинхронну двонаправлену, як у e-mail чи веб-форумі, до одночасної двонаправленої взаємодії, як відеоконференції); 3) потенціал для розмовного стилю мовлення (у порівнянні з більш формальними жанрами меморандуму, бізнес-листа, доповіді чи звіту); 4) рівень персоналізованості повідомлення (тобто ступінь, до якого повідомлення може бути адресоване окремому, конкретному індивіду). Таким чином, згідно з оригінальним формулюванням, комунікація «лицем до лица» є найбагатшою, оскільки вона включає мультимодальні знакові системи, одночасні обміни між відправником і реципієнтом (у тому числі найвища негайність зворотнього зв'язку), розмовний стиль природнього мовлення та персоналізацію повідомлення. Телефонні розмови, листи та офіційні документи являють собою нижчий рівень інформаційної збагаченості. Другим ядерним концептом моделі медіа-збагаченості є ситуація двозначності повідомлення. Двозначність визначається як міра або ступінь того, наскільки ситуація прийняття рішення та пов'язана з нею інформація є суб'єктами множинних інтерпретацій. Теорія медіа-збагаченості стверджує, що існує кореляція між ситуацією двозначності повідомлення та багатством середовища, у якому воно передається. Для більшої ефективності вищий рівень двозначності вимагає більшої медіа-збагаченості, а відповідно менший рівень двозначності вимагає меншу медіа-збагаченість. Хоча теорія медіа-збагаченості була відпочатково сформульована у такому ключі, що результат оптимального співпадіння (чи неспівпадіння) впливає на ефективність, вона часто описується у літературі як така, що пов'язана з комунікативною ефективністю.

Теорія пояснення ефекту деіндивідуації за допомогою соціальної ідентичності (SIDE-модель, social identity model of deindividuation effects) має цікавий розвиток у літературі. Хоча її розробники вважають, що вона не прямо стосується міжособистісної комунікації, проте її застосовували до багатьох ситуацій, які за своєю природою є міжособистісними. У певний момент часу теорія пояснення ефекту деіндивідуації за допомогою соціальної ідентичності була однією з панівних теорій у галузі комп'ютерно опосередкованих комунікацій. Зміни теорії у відповідь на емпіричні виклики та зміни у комунікаційних технологіях збіглися зі зменшенням сфер застосування теорії. Разом з тим у певних контекстах ця теорія залишається найбільш простою та обґрунтованою концепцією для пояснення динаміки комп'ютерно опосередкованих комунікацій. Вона зазначає два головні фактори, які вмотивовують онлайн-поведінку. Першим фактором є візуальна анонімність, яка має місце тоді, коли користувачі комп'ютерно опосередкованих комунікацій надсилають одне одному повідомлення у вигляді тексту (у синхронному чаті у режимі реального часу або ж за допомогою асинхронного e-mail чи веб-форуму). Коли співрозмовники не можуть бачити один одного, як вважають автори SIDE-моделі, вони не пристосовуються один до одного на основі своїх міжособистісних відмінностей. Спираючись на принципи соціальної ідентифікації та самокатегоризації, SIDE-модель відпочатково

припускала, що візуальна анонімність призводить до деіндивідуації або до втрати обізнаності як до власної індивідуальності, так і до індивідуальності інших. Коли ми приймаємо до уваги стан деіндивідуації, тоді вступає в дію другий головний фактор теорії пояснення ефекту деіндивідуації за допомогою соціальної ідентичності: користувачі комп'ютерно опосередкованих комунікацій орієнтують себе на певну чітку соціальну категорію чи групу. Якщо користувач комп'ютерно опосередкованих комунікацій переживає досвід соціальної ідентифікації, він буде ставитися до інших користувачів на основі внутрішньогрупової чи зовнішньогрупової динаміки. Ці групові класифікації певним чином мотивують сприймання користувачів у термінах схожості – несхожості та атракції стосовно онлайн-партнерів, що складається в єдине сприймання, яке більше ґрунтується на тому, чи інші онлайн-учасники належать до тієї ж групи, яка є чітко вираженою для цього учасника, аніж на сумі сприймань цим учасником інших партнерів у розмові.

Центральним поняттям у *теорії електронної спорідненості* є психологічна близькість, що переживається співрозмовниками. Хоча психологічна близькість або інтимність зазвичай асоціюється з міжособистісною залученістю у комунікації «лицем до лица», І. Корзенни стверджує, що співрозмовники, поєднані за допомогою електронних медіа, також можуть переживати подібне почуття близькості, або електронної спорідненості. Теорія описала головні та інтеракційні ефекти електронної спорідненості, які залежать від кількох специфічних факторів. Першим фактором є пропускна спроможність, або здатність комунікаційного каналу підтримувати мультисигнальні системи (як перший фактор у описаній вище теорії медіа-збагачення, що історично передувала теорії електронної спорідненості): чим більшою є пропускна спроможність, тим тіснішою є спорідненість. Взаємна спрямованість комунікацій (тобто негайність зворотнього зв'язку) збільшує спорідненість, так само впливають на рівень спорідненості вищі комунікативні навички користувачів, нижчий рівень складності комунікативних завдань, менша кількість комунікативних правил та обмежень і менша кількість варіантів вибору між альтернативними медіа. Ці фактори також взаємодіють один з одним, як зазначено у положеннях цієї теорії: чим ширша пропускна спроможність, тим меншим є ефект складності завдання; чим вищі комунікативні навички користувачів, тим меншим є ефект більшої кількості комунікативних правил; чим менша кількість варіантів вибору між альтернативними медіа, тим меншим є ефект пропускної спроможності каналу.

Доведено, що будь-який з цих підходів демонструє частковий, фрагментарний погляд на мінливість простору міжособистісних комунікацій та комп'ютерно опосередкованих комунікацій.

У розділі також висвітлено результати емпіричного вивчення психологічних особливостей міжособистісного спілкування студентів за посередництвом використання Інтернет-технологій. Нами були проаналізовані гендерні теорії, використання Інтернету, та враховані вікові особливості розвитку особистості. Тому розглянувши особливості розвитку ми прийшли до висновку дослідити цей віковий період. Оскільки саме в юнацькому віці відбувається більш конструктивне

використання Інтернет простору та спрямування на професійне самовизначення. Професійне самовизначення складає важливий момент особистісного самовизначення, розглядається як неперервний процес пошуку сенсу в професійній діяльності, яка обирається, засвоюється і виконується, як процес чергових виборів, кожний з яких – важлива життєва подія, що визначає подальші кроки на шляху професійного розвитку особистості.

В емпіричному дослідженні взяли участь студенти Рівненського державного гуманітарного університету та Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки віком 17–24 років, що регулярно й активно використовують Інтернет з метою спілкування (n=376 осіб, зокрема 152 – студенти гуманітарних спеціальностей (34 хлопці і 118 дівчат), 129 – студенти технічних спеціальностей

(80 хлопців і 49 дівчат), 31 – учасники студентського Інтернет-форуму (14 хлопців і 19 дівчат), 64 – учасники спеціально організованого в позаурочний час процесу спілкування у формі обговорення різних тем (30 хлопців і 34 дівчини).

Усі досліджувані були диференційовані на підгрупи: 1) за спілкуванням безпосереднім й опосередкованим Інтернетом; 2) за статевим диференціалом (хлопці та дівчата); 3) за спеціальністю (гуманітарні і технічні).

Вивчення взаємозв'язку особливостей спілкування (цілей, мотивів і типів прояву міжособистісних стосунків), опосередкованого Інтернетом, і психологічною адаптацією студентів відбувалося з використанням факторного аналізу.

Упродовж констатувального експерименту було встановлено, що психологічними особливостями як безпосереднього, так і опосередкованого Інтернетом міжособистісного спілкування досліджуваних виступають цілі, що зумовлені: 1) міжособистісним спілкуванням (контактна, розуміння, координаційна, інформаційна, емотивна, спонукальна, встановлення стосунків); 2) мотиви, що викликають необхідність міжособистісного контакту (емоційно-моральні, ділові, пізнавальні, інтерес до партнера, самоствердження, обміну думками, конвенційні, життєві, ігри й розваги, негативні, егоцентричні й альтероцентричні); 3) типи міжособистісних стосунків, культивовані учасниками спілкування (авторитарний, доброзичливий, егоїстичний, агресивний, підозрілий, підпорядковуваний, залежний, альтруїстичний); 4) зміст, що наповнюється інтересами тих досліджуваних, які взаємодіють між собою (емоційний, когнітивний, мотиваційний, діяльнісний); 5) функції, які виконує міжособистісне спілкування (інформаційно-комунікативна, регулятивно-комунікативна і афектно-комунікативна); 6) позиції, обрані учасниками спілкування (відкрита, закрита, відсторонена).

Цілі міжособистісного спілкування за посередництвом Інтернет-технологій встановлювалися нами за спеціально розробленим опитувальником. Встановлено, що всі сім досліджуваних цілей (контактна, розуміння, інформаційна, емотивна, координаційна, спонукальна, встановлення

стосунків) характерні і в безпосередньому, і в опосередкованому Інтернетом спілкуванні, однак мають різний рівень прояву (табл. 1).

Таблиця 1

Цілі безпосереднього й опосередкованого Інтернетом міжособистісного спілкування студентів

Цілі спілкування		
Рівень прояву	Безпосереднє Спілкування	Опосередковане Інтернетом спілкування
Високий	<ul style="list-style-type: none"> • контактна • розуміння 	<ul style="list-style-type: none"> • інформаційна
Середній	<ul style="list-style-type: none"> • інформаційна • емотивна • координаційна 	<ul style="list-style-type: none"> • контактна • розуміння
Низький	<ul style="list-style-type: none"> • спонукальна • встановлення стосунків 	<ul style="list-style-type: none"> • емотивна, контактна • координаційна • встановлення стосунків • спонукальна

Якісна інтерпретація отриманих даних засвідчує, що студенти основними цілями безпосереднього спілкування бачать встановлення контактів ($T=10,744$ при $p \leq 0,01$) і розуміння ($T=-7,324$ при $p \leq 0,01$), а опосередкованого Інтернетом – інформаційну ($T=-6,960$ при $p \leq 0,01$). Як у безпосередньому, так і в опосередкованому Інтернет-технологіями спілкуванні студенти не схильні стимулювати активність партнера для виконання певних дій (спонукати), а також фіксувати своє місце в системі рольових і статусних зв'язків (встановлювати стосунки). Зауважимо, що цілями спілкування, опосередкованого Інтернетом, у меншій мірі, в порівнянні з безпосереднім, є збудження емоційних переживань у партнера (емотивна мета: $T=-9,750$ при $p \leq 0,01$), взаємна орієнтація, узгодженість дій (координаційна мета: $T=-7,397$ при $p \leq 0,01$).

Результати дослідження мотивів безпосереднього і опосередкованого Інтернет-технологіями міжособистісного спілкування студентів за допомогою методики І. П. Шкуратової презентовані в таблиці 2.

Таблиця 2

Мотиви безпосереднього й опосередкованого Інтернетом міжособистісного спілкування студентів

Мотиви спілкування		
Рівень прояву	Безпосереднє спілкування	Опосередковане Інтернетом спілкування
Високий	<ul style="list-style-type: none"> • емоційно-моральний; • обмін думками; • розвага 	<ul style="list-style-type: none"> • обмін думками; • розвага
Середній	<ul style="list-style-type: none"> • конвенційний; • інтерес до людини; • альтероцентричний; • егоцентричний; • життєвий 	<ul style="list-style-type: none"> • емоційно-моральний; • конвенційний; • альтероцентричний; • інтерес до людини
Низький	<ul style="list-style-type: none"> • діловий; • негативний; • самоствердження; • пізнавальний 	<ul style="list-style-type: none"> • егоцентричний; • життєвий; • діловий; • негативний; • самоствердження; • пізнавальний
Інтенсивність мотивів спілкування		
Високий	<ul style="list-style-type: none"> • розвага 	<ul style="list-style-type: none"> • розвага
Середній	<ul style="list-style-type: none"> • конвенційний; • емоційно-моральний; • інтерес до людини; • альтероцентричний; • егоцентричний 	<ul style="list-style-type: none"> • обмін думками; • інтерес до людини; • емоційно-моральний; • конвенціональний
Низький	<ul style="list-style-type: none"> • негативний; • діловий; • самоствердження; • життєвий; • пізнавальний; • обмін думками 	<ul style="list-style-type: none"> • життєвий; • діловий; • альтероцентричний; • егоцентричний; • негативний; • самоствердження; • пізнавальний

Здійснена нами якісна інтерпретація отриманих даних дає змогу констатувати, що

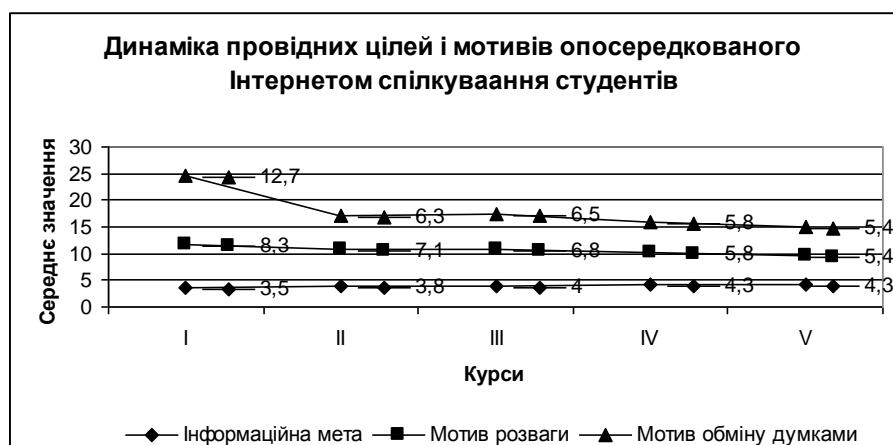
провідними мотивами безпосереднього й опосередкованого Інтернет-технологіями міжособистісного спілкування досліджуваних студентів є насамперед мотиви обміну думками і розваги. Слід відзначити, що у безпосередньому спілкуванні студентів також переважає емоційно-моральний мотив. Статистично значущі відмінності на користь безпосереднього міжособового спілкування виявлені в емоційно-моральному ($T=-7,612$ при $p \leq 0,01$), альтероцентричному ($T=-3,510$ при $p \leq 0,01$), егоцентричному ($T=-6,789$ при $p \leq 0,01$), життєвому ($T=-3,973$ при $p \leq 0,01$), діловому ($T=-3,640$ при $p \leq 0,01$), а також мотиві інтересу до людини ($T=-2,227$ при $p \leq 0,01$).

Відзначимо, що статистично значущих відмінностей на користь опосередкованого Інтернетом міжособистісного спілкування нами не виявлено.

Аналіз інтенсивності мотивів показав пріоритетність розваги в безпосередньому й опосередкованому Інтернетом спілкуванні. Виявлені достовірно значущі відмінності дозволяють зробити висновок про те, що інтенсивність мотиву розваги в безпосередньому спілкуванні вища, ніж в опосередкованому Інтернетом ($T=-3,370$ при $p \leq 0,01$). Таким чином, в Інтернеті студенти значно частіше, ніж при безпосередньому спілкуванні, схильні до простого обміну думками, під яким розуміються ситуації, коли спілкування організовується в основному для порівняння своїх поглядів з чужими, а також з інтересу до особистісних специфічних рис і властивостей партнера по віртуальному спілкуванню.

Інтерпретація виокремлених у дослідженні мотивів спілкування, опосередкованого Інтернетом також виявило, що у хлопців порівняно з дівчатами більше виражені діловий мотив ($U=-2,418$ при $p \leq 0,01$) і мотив розваги ($U=-2,350$ при $p \leq 0,01$); у дівчат переважають мотиви емоційно-моральний ($U=-2,342$ при $p \leq 0,05$), інтересу до людини ($U=-3,059$ при $p \leq 0,05$) і конвенційний ($U=-1,995$ при $p \leq 0,01$). Вивчення особливостей мотивів Інтернет-спілкування у студентів гуманітарних і технічних спеціальностей засвідчило, що студенти технічних спеціальностей порівняно зі своїми однолітками частіше реалізують діловий мотив ($U=-2,870$ при $p \leq 0,01$).

Аналіз динаміки прояву провідних цілей і мотивів опосередкованого Інтернетом міжособистісного спілкування студентів в процесі вікового дозрівання і професійного становлення представлений на рис. 1.

Рис. 1. Динаміка провідних цілей і мотивів опосередкованого Інтернетом спілкування студентів

Отож відзначимо, що в Інтернет-спілкуванні інформаційна мета має позитивну динаміку, яка виражається в зростанні її значущості від молодших курсів до старших (1 курс – середній показник 3,5; 2 курс – 3,8; 3 курс – 4; 4 курс – 4,3; 5 курс – 4,3); у мотиву розваги негативна динаміка: значущість цього мотиву знижується від молодших курсів до старших (1 курс – середній показник 8,3; 2 курс – 7,1; 3 курс – 6,8; 4 курс – 5,8; 5 курс – 5,4); динаміка мотиву обміну думками також негативна: знижується значущість цього мотиву від молодших курсів до старших (1 курс – середній показник 12,7; 2 курс – 6,3; 3 курс – 6,5; 4 курс – 5,8; 5 курс – 5,4).

Аналіз специфіки провідної мети і мотивів спілкування, опосередкованого Інтернетом, у хлопців і дівчат виявив таке: а) динаміка інформаційної мети у хлопців позитивна від 1 до 3 курсу і негативна від 3 до 5 курсу; у дівчат вона позитивна до старших курсів; б) мотив розваги в Інтернет-спілкуванні у хлопців і дівчат не має виражених динамічних характеристик; в) динаміка мотиву обміну думками у хлопців позитивна від 1 до 3 курсу і негативна від 3 до 5 курсу, а у дівчат вона негативна від молодших до старших курсів. Також варто констатувати, що у студентів гуманітарних і технічних спеціальностей особливостей динаміки провідних цілей і мотивів спілкування, опосередкованого Інтернетом, нами не встановлено.

Порівняльне вивчення змісту, функцій і позицій безпосереднього й опосередкованого Інтернетом спілкування студентів проводилося за допомогою контент-аналізу. Основними категоріями аналізу були ті, що становлять спілкування (змістовна, функціональна, позиційна); одиницями аналізу – виділені в даних тих, що становлять компоненти (когнітивний, емоційний, мотиваційний, діяльнісний, інформаційний, регуляційний, афектний, відкритий, відсторонений, закритий). Складні взаємозв'язки різних компонентів спілкування не дозволили виділити так званих «чистих» одиниць аналізу, у зв'язку з чим було виявлено низку додаткових, «змішаних» характеристик у змістовній і функціональній складовій спілкування (табл. 3).

Таблиця 3

Зміст, функції та позиції безпосереднього й опосередкованого Інтернетом міжособистісного спілкування студентів (у %)

Складові спілкування	Компоненти, що становлять спілкування	Безпосереднє спілкування	Інтернет-спілкування	Статистично значущі відмінності
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Змістовна	когнітивний	59	29	$\varphi^*=4,1$ при $p \leq 0,01$
	когнітивно-емоційний	16	11	
	когнітивно-мотиваційний	8	16	
	когнітивно-діяльнісний	0	7	
	емоційний	4	26	$\varphi^*=4,5$ при $p \leq 0,01$
	мотиваційний	11	7	
	когнітивно-емоційно-мотиваційний	2	3	

1	2	3	4	5
Функціональна	інформаційний	55	40	$\phi^*=2,04$ при $p \leq 0,05$
	інформаційно-регуляційний	17	15	
	інформаційно-регуляційно-афективний	7	12	
	регуляційний	9	3	
	афективно-регуляційний	2	2	
Позиційна	відкритий	70	80	$\phi^*=1,64$ при $p \leq 0,05$
	відсторонений	23	15	
	закритий	7	5	

Встановлено, що в змісті безпосереднього міжособистісного спілкування студентів переважає когнітивний компонент (59 %), який перевищує цей же показник в опосередкованому Інтернетом спілкуванні (29 %). Семантика опосередкованого Інтернетом спілкування позначена переважанням емоційного компонента (26 %), який перевищує цей же показник у безпосередньому спілкуванні (4 %).

При порівняльному вивченні функції безпосереднього й опосередкованого Інтернетом міжособистісного спілкування студентів було виявлено переважання інформаційного компонента в безпосередньому спілкуванні (55 % і 40 % відповідно).

Зауважимо, що в позиційній складовій міжособистісного спілкування, опосередкованого Інтернетом, в порівнянні з безпосереднім, переважає відкритий компонент (80 % і 70 % відповідно).

Аналіз результатів дослідження основних типів міжособистісних стосунків за трьома мірами вираженості (методика Т. Лірі) подано на рис. 2.

Рис. 2. Середнє значення типів міжособистісних стосунків у безпосередньому й опосередкованому Інтернетом спілкуванні студентів

Результати дослідження засвідчують, що середні показники типів стосунків при безпосередньому й опосередкованому Інтернетом спілкуванні у студентів знаходяться в діапазоні мінімальних і середніх значень, причому в Інтернет-середовищі всі типи міжособистісних стосунків виражені слабше, ніж у безпосередньому спілкуванні. Це свідчить про психологічне здоров'я і адекватність більшості досліджуваних, а також вказує на особливості Інтернет-середовища, що дозволяє вибудовувати конструктивніші стосунки в процесі спілкування. Отримані відмінності підтверджені статистично за допомогою Т-критерію Вілкоксона.

У хлопців у порівнянні з дівчатами в Інтернет-спілкуванні переважають егоїстичний ($U = 0,045$ при $p \leq 0,05$) і агресивний ($U = 0,041$ $p \leq 0,05$) типи міжособистісних стосунків, а у дівчат переважають підозрілість ($U = 0,046$ $p \leq 0,05$) і дружельобність ($U = 0,049$ $p \leq 0,05$). Отримані відмінності підтверджені статистично за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. Типи міжособистісних стосунків у процесі спілкування, опосередкованого Інтернетом, розрізняються у студентів гуманітарних і технічних спеціальностей за параметрами авторитарності й егоїстичності, які характерніші для студентів технічних спеціальностей (авторитарність: $U = 0,048$ при $p \leq 0,05$, егоїстичність: $U = 0,043$ $p \leq 0,05$).

Вивчення взаємозв'язку особливостей спілкування (цілей, мотивів і типів прояву міжособистісних стосунків), опосередкованого Інтернетом, і психологічною адаптацією студентів відбувалося з використанням факторного аналізу. Виявлено, що можливості отримати інформацію в процесі Інтернет-спілкування, встановити контакт із співрозмовником, а також збудувати стосунки взаємопов'язані з прийняттям себе, емоційним комфортом і адаптивністю студентів. Також встановлено, що у студентів гуманітарних спеціальностей: а) реалізація широкого спектру цілей спілкування в Інтернет-середовищі, прояв різноманіття типів міжособистісних стосунків взаємопов'язані з прийняттям себе і внутрішнім контролем; б) прояв підозрілого і підпорядкованого типів міжособистісних стосунків в опосередкованому Інтернетом спілкуванні

У студентів технічних спеціальностей: а) уміння отримати інформацію, спонукати партнера до спілкування, виявити емоції та розуміти співрозмовника в Інтернеті взаємопов'язаний з адаптивністю; б) розвага, формальне встановлення контактів, прояв егоїстичного типу міжособистісних стосунків у процесі опосередкованого Інтернетом спілкування взаємопов'язані з дезадаптивністю. За статевим диференціалом нами встановлено, що у студентів-хлопців: а) реалізація мотиву розваги, контактної, спонукальної, інформаційної цілей, агресивного, егоїстичного і підозрілого типів міжособистісних стосунків в Інтернет-спілкуванні взаємопов'язані з прийняттям себе та інших; б) реалізація мотиву обміну думками й авторитарного типу міжособистісних стосунків у процесі опосередкованого Інтернетом спілкування взаємопов'язана з емоційним комфортом. У студентів-дівчат: а) встановлення контактів із співрозмовником, уміння отримувати інформацію, розуміння, обмін думками, прояв агресивного, доброзичливого й альтруїстичного типів міжособистісних стосунків у процесі опосередкованого Інтернетом спілкування взаємозв'язані з прийняттям себе; б) невміння встановлювати контакти, обмінюватися думками в сукупності з авторитарним і залежним типом міжособистісних стосунків у процесі опосередкованого Інтернетом міжособистісного спілкування взаємопов'язані з емоційним дискомфортом; в) встановлення стосунків і розвага в процесі опосередкованого Інтернетом спілкування взаємопов'язані з прийняттям інших та емоційним комфортом.

Таким чином, Інтернет пропонує користувачам широкі можливості для соціальних та професійних зв'язків як з тими, кого вони знають у реальному житті, так і з тими, кого вони зустрічають вже онлайн. Ці онлайн соціальні зв'язки можуть покращувати професійні контакти і надавати доступ до професійної, економічної, політичної та іншої інформації. Утворення соціальних груп в Інтернет не обмежене і не зводиться лише до кар'єрних потреб та інтересів. У сучасних соціальних мережах є багато груп для тих, хто хоче відшукати людей зі спільними інтересами та потребами у щонайширших сферах людського життя.

У третьому розділі – *«Психологічний аналіз проблеми віртуального спілкування в підлітковому віці»* – висвітлюються значущість віртуальної взаємодії, вплив віртуального спілкування в соціальних мережах на розвиток особистості підлітка. презентовано результати проведеного емпіричного вивчення специфічних рис взаємозв'язку віртуального спілкування та самосвідомості у підлітковому віці.

Нами доведено, що середовище Інтернет краще інших сфер суспільного життя пристосовується до системних трансформацій, викликаних зовнішніми факторами. Для інформаційного суспільства характерна велика свобода вибору моделей поведінки, в основному за рахунок дистанціювання людей один від одного у процесі життєдіяльності. Взаємодія людини і

суспільства відбувається одночасно в декількох площинах, внаслідок чого комунікативний простір особистості значно розширюється, так само як розширюється і набір виконуваних нею соціальних ролей. Культура спілкування в соціальних мережах як результат Інтернет-орієнтованої діяльності визначає смислове бачення і сприйняття віртуальної реальності, яке виражає суб'єктивність індивідів, груп, товариств як представників певної соціальної групи, межі їх бачення світу і самих себе.

Констатовано існування двох складних комунікативних проблем у вимірах сучасного інформаційного суспільства:

1) невдоволення і агресія особистості, викликані тим, що звичний уклад життя і поведінкові моделі, котрі вже зрослися з самою особистістю, доводиться різко змінювати, що позначається не тільки і не стільки на манері взаємодії з іншими людьми, скільки на зміні принципів споживання; страх перед невідомим майбутнім. Це ускладнює комунікацію між людьми, оскільки поведінкові очікування підкріплені лише застарілою інформацією, а нову думку і, відповідно, нові очікування ще не утворили;

2) нездатність швидко адаптуватися до нових умов життєіснування.

Визначено, що особливо актуальною проблематизація спілкування у віртуальному просторі є для підліткового періоду генези буття. Підлітки виявляють гострий інтерес до сучасності, намагаються відшукати своє місце у навколишньому світі, через що тонко сприймають усі відхилення і недоліки у діяльності конкретних людей і суспільних інститутів (зокрема – ЗМІ, Інтернету). Інтернет-мережа використовується підлітками як пріоритетний засіб комунікації, що певною мірою спричиняє дистанціювання від реальних соціальних ролей. Разом з тим, Інтернет-комунікації пропонують підліткам можливість відчувати певну форму соціального зв'язку без реальної соціальної присутності. Значною відмінністю між Інтернет-стосунками і взаєминами, які підтримуються за допомогою інших технологій (телефон, традиційна пошта, факс), є нові невинно генеровані культурні цінності віртуальних Інтернет-спільнот.

Самосвідомість у підлітковому віці формується у спільній діяльності, результатом чого є усвідомлення молодою людиною своєї відмінності від інших – фізичної, інтелектуальної, моральної, творчої. Рівень розвитку самосвідомості у віртуальній реальності може бути вимірний за такими критеріями, як ціннісний: структура цінностей, включаючи сенс життя; домінуючі принципи самосвідомості; виявлені ілюзії самосвідомості; співвідношення реальних можливостей, здібностей і досягнень із намірами судження, засновані на помилках, не збігаються з принципами самосвідомості; істини самосвідомості; самооцінка.

В емпіричному вивченні специфічних рис взаємозв'язку віртуального спілкування та самосвідомості у підлітковому віці взяло участь 367 осіб – підлітків віком 14–15 років, які є активним користувачами соціальних мереж. Для реалізації завдань дисертаційного дослідження, а

саме визначення взаємозв'язку віртуального спілкування та самосвідомості особистості у підлітковому віці нами було обрано такі методики психологічної діагностики: «Методика визначення основних мотивів вибору» (Є. М. Павлютенков); «Тест-опитувальник самоставлення» (В. В. Столін, С. Р. Пантелеєв); методика «Самооцінка адаптивності»; «Методика оцінки комунікативних і організаторських схильностей (КОС-2)» Б. О. Федоришина.

Домінуючим у досліджуваних є помірний рівень адаптованості. Хоча тенденція наявних результатів свідчить скоріше про досить високий (виражений) показник адаптованості підлітків.

Близько третини (30,56 %) досліджуваних підлітків має низький рівень комунікативних схильностей, при цьому дещо більша кількість досліджуваних має високий (2,78 %) та дуже високий (33,33 %) рівень комунікативних схильностей.

Щодо показника організаторських схильностей, то фактично половина досліджуваних має невисокий рівень організаторських схильностей: 36,12 % – низький, а 19,44 % – нижчий середнього рівень. Лише третина досліджуваних має високий (22,22 %) та дуже високий (13,89 %) рівень розвитку організаторських схильностей.

Середні дані щодо показників комунікативних схильностей дещо вищі, ніж показників організаторських схильностей. Скоріше за все, ці дані пов'язані з більшою необхідністю до оволодіння підлітками комунікативними здібностями як такими, що використовуються ними у щоденному спілкуванні з групою. Організаторські ж схильності, хоча і відіграють важливу роль, але все ж не є первинними і необхідними у процесі адаптації підлітка до умов віртуального спілкування, на відміну від комунікативних схильностей, які сприяють комфортному самопочуттю підлітка у віртуальній соціальній групі, і як наслідок – більш успішній особистісній адаптованості до віртуального спілкування.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між показниками комунікативних схильностей та адаптованості склав $r=-0,127$, тобто встановлений кореляційний зв'язок є надто слабким для констатації взаємозалежності між вказаними показниками навіть на рівні тенденції. Коефіцієнт кореляції Пірсона між показниками організаторських схильностей та адаптованості склав $r=0,272$, тобто встановлений кореляційний зв'язок також є незначним, хоча і дещо вищим, ніж у випадку комунікативних схильностей. Можна твердити, що, можливо, організаторські здібності мають вплив на адаптованість особистості до умов спілкування у віртуальному середовищі.

Основними мотивами вибору саме віртуальної форми спілкування у наших досліджуваних стали соціальний та пізнавальний мотиви. Достовірні кореляційні зв'язки (прямі) на рівні статистичної значущості $p<0,05$ було отримано між показниками самоповаги та моральних мотивів вибору віртуальної форми взаємодії ($r=0,459$). Отже, підлітки вважають віртуальне спілкування в соціальних мережах досить вагомим, і таким, що дозволяє їм почуватися значущими та соціально затребуваними. Кореляційний зв'язок (зворотній) на рівні статистичної тенденції було отримано між показниками

очікуваного ставлення та змістовими мотивами ($r=-0,587$, $p<0,01$). Направленість на зміст спілкування в певній мірі підкріплюється відповідним ставленням оточуючих. Власне, саме реагування оточуючих на зусилля, прикладені особистістю в процесі певної діяльності, і визначають подальше протікання цієї діяльності. Тобто якщо незважаючи на старання підлітка та його прагнення до пізнання результати його діяльності не будуть належно оцінені (а інколи навіть не помічені), то мотивація до такої діяльності швидко зникає, і людина не бачить сенсу у її продовженні. Кореляційний зв'язок (пряма кореляція) на рівні статистичної значущості $p<0,05$ було отримано між показником самокерівництва та естетичними мотивами вибору ($r=0,421$). Відчуття радості від здійснюваної діяльності, що характеризує змістові мотиви вибору, має тісні зв'язки з наявністю самокерування своїми діями, планування власної діяльності та грамотної її організації. Кореляційний зв'язок (зворотна кореляція) на рівні статистичної значущості $p<0,05$ було отримано між показником самоінтересу та змістовими мотивами вибору ($r=-0,391$). Спрямованість на зміст спілкування не може не визначатися з допомогою наявності певного інтересу до нього. У випадку з віртуальним спілкуванням самоінтерес є визначальним чинником вибору саме цього виду спілкування, тому безпосередньо пов'язаний з її змістом. Кореляційний зв'язок (пряма кореляція) на рівні статистичної значимості $p<0,01$ було отримано між показником саморозуміння та престижними мотивами вибору ($r=0,602$). Мотиви вибору, що дозволяють досягти високого становища у суспільстві та ціняться оточуючими, мають безпосередній зв'язок з розумінням особистістю умов праці, мисленневою побудовою плану своєї майбутньої форми спілкування та комунікативних стилів. Кореляційний зв'язок (пряма кореляція) на рівні статистичної тенденції було отримано між показником саморозуміння та моральними мотивами вибору ($r=0,642$, $p<0,01$). Саморозуміння передбачає, перш за все, самовизначення особистості у світі певних моральних устоїв, переконань та норм. Глибоке саморозуміння неможливе у людини з нестійкими життєвими принципами та моральними пріоритетами.

Отримані дані в цілому свідчать про наявність зв'язку між мотивами вибору та показниками самоставлення, однак цей зв'язок є фрагментарним, частковим. Самосвідомість у підлітковому віці формується у спільній діяльності, результатом чого є усвідомлення молодою людиною своєї відмінності від інших – фізичної, інтелектуальної, моральної, творчої.

У четвертому розділі – *«Вплив віртуальної реальності на життя людей: дезінгібіція та Інтернет-залежність»* – проаналізовано психологічні особливості та ефекти онлайн-дезінгібіції, здійснено огляд психологічних досліджень Інтернет-залежності, розглянуто психологічні особливості спілкування Інтернет-залежних людей, здійснено емпіричне вивчення (факторизацію) стосунків користувачів з «реальними» і «віртуальними» значущими іншими.

За результатами аналізу психологічних особливостей та ефектів онлайн-дезінгібіції було визначено дезінгібіцію як неусвідомлюване ослаблення стримуючої дії соціальних санкцій і

заборон. Дезінгібіція включає різноманітні види поведінки, від банальної неввічливості до використання великих букв і знаків окликів щодо іншого мережевого користувача (у субкультурному контексті – «флейм»). Тобто дезінгібіція не зводиться виключно до флеймінгу або інших проявів недружнього спілкування, але скоріше розглядається як будь-яка поведінка, яка характеризується очевидним зменшенням значущості самопрезентації і оціночних думок інших.

З'ясовано, що причини дезінгібіції в Інтернеті можуть бути пояснені такими групами теорій: теорією деіндивідуації, теорією зменшеного соціального впливу, теорією соціальної присутності.

Згідно із теорією зменшеного соціального впливу нижчий рівень соціального і ситуативного впливу призводить до: а) зсуву фокусу уваги з одержувача повідомлення на вирішувану задачу; б) зменшення впливу звичайної соціальної ієрархії шляхом ігнорування статусного впливу, лідерства, матеріального становища, віку і т.д.; в) деіндивідуації, що виникає на перетині анонімності, відсутності самоконтролю і контролю з боку оточення, низької саморегуляції.

Прихильники теорії соціальної присутності вважають, що різні засоби комунікації припускають різні рівні соціальної присутності. А саме, спілкування «лицем до лица» характеризується найвищим рівнем соціальної присутності, а комп'ютерно опосередковане спілкування – значно нижчим. Зменшена соціальна присутність в комп'ютерно опосередкованій комунікації призводить до того, що учасники комунікації приділяють менше уваги присутності інших учасників дискусії. Згідно із положеннями цієї теорії, низька соціальна присутність у комп'ютерно опосередкованих комунікаціях призводить до деперсоналізованого спілкування. Тобто комп'ютерно опосередковане спілкування буде менш доброзичливим, емоційним або особистим, і більш діловим або орієнтованим на досягнення мети. З іншого боку, як указує О. Бірн в своєму дослідженні онлайн-стосунків, різні дослідники відзначали випадки успішного розвитку відносин через комп'ютерно опосередковане спілкування. Дійсно, тимчасові обмеження в лабораторних експериментах можуть стимулювати учасників експерименту, що вдаються до комп'ютерного опосередкованого спілкування, використовувати скоріше діловий стиль спілкування, ніж неформальний; і радше орієнтуватися на вирішення поточних короткострокових задач, аніж будувати довготривалі відносини. Є підтвердження тому, що коли групи комп'ютерних користувачів мали в своєму розпорядженні необмежену кількість часу, тоді кількість доступної соціальної інформації збільшувалася і виникали стійкі зв'язки особистого, а не тільки ділового характеру.

Модель пояснення ефекту деіндивідуації за допомогою соціальної ідентичності краще пояснює групову поляризацію, аніж саму по собі дезінгібіцію. Це може пояснюватися існуванням неінгібованої словесної поведінки і припущенням, що ця поведінка може бути залежною від контексту і нормативною в межах комп'ютерно опосередкованій комунікації. В цілому слід зазначити, що модель пояснення ефекту деіндивідуації за допомогою соціальної ідентичності була

застосована в сфері комп'ютерно опосередкованих комунікацій скоріше для пояснення ефектів групової поляризації, аніж для пояснення дезінгібіції як такої. Зв'язок цієї моделі з дезінгібіцією, особливо з флеймінгом, був утворений для опонування аргументові, що комп'ютерно опосередкована комунікація характеризується антинормативною поведінкою. Звісно, дезінгібіція у комп'ютерно опосередкованій комунікації може бути охарактеризована одночасно флеймінгом та надмірним саморозкриттям, з чого випливає, що модель пояснення ефекту деіндивідуації за допомогою соціальної ідентичності працює для передбачення того, що поведінка в комп'ютерних мережах є залежною від контексту. Однак, оскільки цей феномен існує, коли користувач не є анонімним і розкриває багато інформації про себе, то це значить, що дезінгібіція не завжди спричинена активацією соціальної ідентичності.

В Інтернеті виявлення дезінгібіції може бути менш загальмованою формою поведінки у порівнянні з подібною поведінкою в реальному житті. Нами було доведено, що дезінгібіція в Інтернеті є продуктом водночас фокусу самоконтролю та контексту, в якому індивід діє. Дезінгібіція в Інтернеті часто ґрунтується на припущенні, що онлайн-стосунки можуть розвиватися не так, як у реальному житті. Очевидною причиною для цього є відсутність безпосередньої взаємодії «лицем до лиця» і збільшена кількість інформації, яку людина хоче дізнатися про свого співрозмовника (для компенсації відсутнього візуального чинника). Більше того, вищий рівень саморозкриття в онлайн-стосунках припускає, що деякі з цих стосунків можуть розвиватися швидше і ставати глибшими за короткий проміжок часу, ніж аналогічні стосунки у реальному світі.

Дезінгібіція впливає не тільки на початок комунікації, але на весь її процес. Це також може призводити до розкриття інформації, яка в реальному житті приховується через страх засудження з боку інших.

На підставі ефектів онлайн-дезінгібіції виявлено наявність важливих індивідуальних відмінностей виявлення сценаріїв континууму інгібіції-дезінгібіції. У кіберпросторі мають значення виявлення сили латентних почуттів, потреб та мотивів; особистості також відрізняються силою захисних механізмів психіки та схильністю до інгібіції чи експресії. Люди з демонстративним стилем поведінки виявляють тенденцію до відкритості та емоційності. Компульсивні люди почуваються менш затисненими. Ефект онлайн-дезінгібіції взаємодіє з цими особистісними змінними, у деяких випадках проявляючись у маленьких відхиленнях від базового поведінкового патерну (офлайнового), а у деяких випадках – спричиняючи великі, драматичні зміни.

У розділі здійснено огляд психологічних досліджень Інтернет-залежності.

Виявлено, що комп'ютерна залежність (більш сучасною формою якої є *Інтернет-аддикція*), пов'язана із цінністю віртуальної реальності, що забезпечує тотальне насичення зорового,

слухового та кінестетичного аналізаторів і складає суттєву конкуренцію об'єктивній реальності. До цієї аддикції, згідно із твердженням Г. В. Старшенбаума, входять obsесивна пристрасть до комп'ютерних ігор або програмування; патологічна прив'язаність до опосередкованих Інтернетом азартних ігор, онлайн-аукціонів або електронних покупок, захоплення віртуальним спілкуванням і компульсивне блукання у видалених базах даних у пошуку нової інформації. Символічна природа комунікативної діяльності особи у віртуальному просторі дозволяє реалізувати важливі потреби: потреби в активності і збудженні (азарті), у випробовуванні своїх сил, вільному самовираженні, потреби у стабільності і прогнозованості (слідування ритуалу, прийнятним сценаріям) тощо.

Констатовано, що Інтернет-залежні особи з легкістю переходять межу між реальністю та уявним світом, у них можуть відбуватися порушення сприймання часу, знижується інтерес до довкілля, змінюється характер сновидінь.

Задля уточнення означених теоретичних концептів нами було здійснено емпіричне вивчення (факторизацію) стосунків користувачів Internet мереж із «реальними» і «віртуальними» значущими іншими.

Вибіркову сукупність склали 328 осіб – підлітків віком 14–15 років. Попередньо персонілогічний профіль даних респондентів був досліджений на першому етапі констатувального експерименту.

Ми виходили з робочого припущення, що стосунки користувачів з «реальними» і «віртуальними» значущими іншими мають різне змістове навантаження (табл. 4).

Таблиця 4

Порівняльний аналіз характеристик «реальних» і «віртуальних» значущих інших користувачів чатів (t-критерій Ст'юдента)

Особистісні характеристики (за шкалами семантичного диференціалу)	«Реальний» значущий інший	«Віртуальний» значущий інший	t-критерій	P
	середнє значення по вибірці	середнє значення по вибірці		
Боязливий	5,642	5,158	1,93	0,05
Вразливий	5,497	5,061	1,93	0,05
Опікувальний	5,770	5,206	2,28	0,02

Повчальний	5,558	5,067	1,94	0,05
Довірливий	4,970	5,533	-2,18	0,03
Життєрадісний	5,667	6,345	-2,70	0,00
Меткий	5,315	5,848	-2,37	0,01
Незалежний	4,861	5,412	-2,16	0,03
Товариський	5,364	6,212	-3,36	0,00
Чуйний	5,448	5,933	-2,04	0,04
Відвертий	5,345	5,818	-2,02	0,04
Дотепний	5,267	5,782	-1,94	0,05
Радіючий	5,164	5,661	-1,92	0,05
Розкутий	5,467	5,976	-2,12	0,03
Сексуальний	5,079	5,564	-1,92	0,05

Отримані результати дають підстави стверджувати, що образ «віртуального» значущого іншого включає лише позитивні особистісні характеристики і є детальнішим, ніж образ «реального» значущого іншого.

У результаті факторизації шкальних оцінок, отриманих за допомогою методики семантичного диференціалу, з використанням методу головних компонент і варімакс-обертання були виділені типові комплекси особистісних рис користувачів з різним стажем чат-спілкування. Отож, факторизація шкальних оцінок, отриманих при використанні методу семантичного диференціалу, дозволила виділити такі основні психологічні типи «реальних» і «віртуальних» значущих інших користувачів із різним стажем чат-спілкування.

«Реальний» значущий інший. На основі оцінок, даних користувачами із стажем в чаті *нижче середнього по вибірці* своїм «реальним» значущим іншим, була отримана факторна структура, що включила 19 факторів та яка описує 78 % дисперсії змінних. У відповідності з критерієм Р. Кеттела були проаналізовані чотири перші фактори, на які припало найбільше семантичне навантаження та які вичерпували 32 % дисперсії.

Характеристики, що увійшли до *першого фактора*, формують образ «реального» значущого іншого – «дбайливого батька», як особу, що опікає респондентів: дорослого (0,85), люблячого (0,81), такого, що піклується (0,77), вселяє довіру (0,73), заспокоюючого (0,73), дотепного (0,55), співпереживаючого (0,72), сильного (0,68), захищаючого (0,65), активного (0,59), спокійного (0,55), серйозного (0,52).

Другий фактор означає позицію «реального» значущого іншого у спілкуванні як домінуючу, він описується як повчальний (0,8), прискіпливий (0,75), дратівливий (0,66), складний (0,65), недовірливий (0,63), невгамовний (0,5), відвертий (0,55).

Структура *третього фактора* відображає комунікативну вразливість «реального»

значущого іншого – беззахисного (0,81), вразливого (0,82), уважного (0,77), страждаючого (0,59) і чутливого (0,52).

До *четвертого фактора* увійшли риси, що засвідчують невпевнену в спілкуванні особу: тактовність (0,85), сором'язливість («збентеженість») (0,81), тривожність (0,75), схильність до смутку (0,68), переживання самотності (0,75).

Факторна структура, отримана на основі масиву оцінок користувачів з *великим стажем* по категорії «реальний» значущий інший, включала 17 факторів і пояснила 74 % дисперсії. Відповідно до критерію Р. Кеттела нами були проінтерпретовані перші чотири чинники (31 % дисперсії змінних).

До *першого фактора* увійшли характеристики, що відрізняють «дбайливого батька» – вселяючий довіру (0,88), заспокоюючий (0,78), люблячий (0,76), співпереживаючий (0,74), дорослий (0,74), такий, що піклується (0,67), дотепний (0,59). Разом з цим з описуваної сукупності рис у порівнянні з факторною структурою, отриманою для «реального» значущого іншого щодо користувачів з невеликим стажем, зникли такі дескриптори, як серйозний, сильний, активний, спокійний, захищаючий, але при цьому в неї була включена комунікабельність (0,61). Таким чином, цей фактор може бути умовно названий «друг/подруга».

Зміст *другого фактора* є описом невпевненої і складної в спілкуванні особи та включає дескриптори: тактовний (0,87), збентежений (0,74), чутливий (0,68), м'який (0,68), тривожний (0,68), схильний до смутку (0,61), образливий (0,61), самотній (0,58), складний (0,58), стриманий (0,57).

У *третьому факторі* були об'єднані риси комунікативно «вразливого» «реального» значущого іншого – беззахисність (0,86), відкритість (0,82), ранимість (0,64), боязкість (0,62), обережність (0,61), чуйність (0,59), урівноваженість («спокійний») (0,54), переживання негативних емоцій («страждаючий») (0,64).

Четвертий фактор описує доброзичливого (0,86), меткого (0,82), активного (0,73), життєрадісного (0,61), упевненого в собі (0,59), привітного (0,58), «приємного в спілкуванні» партнера.

«Віртуальний» значущий інший. Упродовж факторизації оцінок користувачів з *невеликим стажем* у чаті по категорії «віртуальний» значущий інший було виділено 18 факторів, які описали 76 % дисперсії змінних.

До *першого фактора* увійшли характеристики: розкутий (0,92), доброзичливий (0,77), серйозний (0,78), вселяючий довіру (0,74), незалежний (0,69), успішний (0,69), спокійний (0,65), дотепний (0,62). Це портрет рівноправного партнера в спілкуванні, з яким можливе спілкування в режимі діалогу.

Другий фактор описує тип «віртуального» значущого іншого, який можна назвати

«підопічним»: він відрізняється ранимістю (0,78), довірливістю (0,66), особовою складністю (0,61), здатністю до співпереживання (0,5), м'якістю характеру (0,48), а також проявом вдячності (0,84).

Третій фактор характеризує «віртуального» значущого іншого – «співрозмовника»: розумного (0,83), привітного (0,75), товариського (0,61), меткого (0,61).

Зміст *четвертого фактора* склали характеристики, що дозволяють назвати отриманий психологічний тип «віртуального» значущого іншого «поліпшеним» «реальним» значущим іншим. Цей тип «віртуальних» значущих інших характеризується дбайливістю (0,79), тактовністю (0,77), схильністю захищати інших (0,78) і співпереживати їм (0,7). У даному випадку турбота значущих інших про респондентів здійснюється не в односторонньому порядку обов'язку, а лише у відповідь на відповідний «запит».

Факторна модель, що описує «віртуальних» значущих інших користувачів *із стажем в чаті вище середнього* по вибірці, включала 18 факторів, які пояснили 74 % дисперсії змінних. Були проаналізовані перші чотири фактори з максимальними власними значеннями (описано 30 % дисперсії).

Перший фактор об'єднав у собі дескриптори: люблячий (0,87), життєрадісний (0,81), дотепний (0,74), доброзичливий (0,72), привітний (0,71), дотепний (0,71), товариський (0,63), розумний (0,6), чуйний (0,54). Цей комплекс рис свідчить про те, що користувачі встановили і підтримують значущі стосунки з іншими відвідувачами чату, виступаючими своєрідними «носіями» рис їхнього образу «Я в майбутньому».

Зміст *другого фактора* представлено характеристиками: грубий (0,85), конфліктний (0,72), прискіпливий (0,7), активний (0,66), меткий (0,64), незалежний (0,62). «Віртуальні» значущі інші цього типу, ймовірно, виступають для користувачів у ролі тренерів комунікативної компетентності і соціальної сміливості.

До *третього фактора* увійшли такі характеристики «віртуальних» значущих інших: вселяючий довіру (0,83), упевнений у собі (0,76), дорослий (0,76), уважний (0,75), стриманий (0,64). Можливо, він характеризує користувачів з великим стажем чат-спілкування як зрілих людей, які більшою мірою спостерігають за тим, що відбувається в чаті, ніж беруть участь у процесі комунікації.

Четвертий фактор був утворений об'єднанням дескрипторів: страждаючий (0,78), відвертий (0,73), нелюдимий (0,65), довірливий (0,61), що описують комунікативно особу як людину невдачі без певного успіху у спілкуванні.

Загалом, результати порівняння характеристик значущих інших користувачів чатів із використанням Т-критерію Стюдента показали, що «віртуальні» значущі Інші мають для них більшу, ніж «реальні» значущі Інші, комунікативну привабливість. При цьому реальне

спілкування може зводитися до мінімуму.

Означене із необхідністю детермінує увагу фахівців, залучених до питань клінічного здоров'я населення, до комунікативної діяльності людини (і зокрема підлітків, юнаків) у вимірах опосередкованого комп'ютером спілкування.

Безсумнівно, що використання Інтернету буде набувати все більшого поширення серед широкої громадськості вже в найближчому майбутньому, і якщо соціальні патології (зокрема, Інтернет-залежність) справді існують, то це напевно є широким полем для розвитку досліджень не лише для психологів, але для фахівців будь-якої галузі, залучених до питань клінічного здоров'я населення.

У п'ятому розділі – *«Психологічна допомога особистості засобами Інтернет-технологій»* – доведено, що психотерапія в Інтернеті може бути ефективним засобом надання допомоги тому, хто цього потребує, висвітлено специфіку функціонування груп самопомоги, розглянуто різні аспекти професійного розвитку та особистісних патологій онлайн. Також доведено, що надання психологічної допомоги у сучасному інформаційному суспільстві має бути зорієнтованим на потенціал віртуальних соціальних комунікацій – злиття *online-* і *offline-* діяльності у просторі реального спів-буття із використанням Інтернет-технологій, визнання чого дозволило розробити концептуальну модель психологічної допомоги особистості в умовах віртуалізації соціальних комунікацій.

У процесі роботи над дисертаційним дослідженням нами було висвітлено специфіку функціонування груп самопомоги (більш точними є терміни «групи взаємодопомоги» та «групи підтримки»), важливим елементом яких є – допоміжна терапія. Констатовано, що допоміжна терапія позначає ту частину терапевтичної цінності цих груп, яка є доступною в силу того, що кожен учасник може бути водночас реципієнтом та надавачем допомоги.

Групова психотерапія розглядається нами як валідний метод лікування для багатьох психопатологій. Розвиток та дослідження в галузі онлайн-груп підтримки додає нових відтінків значення цій формі інтервенції. Відеозв'язок дозволить майбутнім терапевтам працювати у режимі відео-конференцій, проводячи групи підтримки для географічно віддалених учасників. Інтернет-комунікації пропонують людям можливість відчувати певну форму соціального зв'язку без реальної соціальної присутності. Значною відмінністю між Інтернет-стосунками і стосунками, які підтримуються за допомогою інших технологій (телефон, традиційна пошта, факс), є нові культурні цінності віртуальних Інтернет-спільнот. В основі цієї культури спілкування лежать норми, що дозволяють, або навіть заохочують контакти з незнайомцями. Онлайн-групи та спільноти відрізняються від реальних груп, які спілкуються «лицем до лиця», величезною здатністю перших витворювати почуття спільності між людьми, які ледь знають одне одного, або навіть є цілковито і повністю незнайомцями.

У даному розділі розглянуто різні аспекти професійного розвитку онлайн. Доведено, що професіонали у галузі охорони психічного здоров'я дедалі ширше відкривають для себе потенційні можливості онлайн-світу, потрібні для того, щоб залишатися сучасними у висококонкурентному середовищі охорони психічного здоров'я. Безперервна онлайн-освіта дозволяє зайнятому та ошадливому спеціалісту в сфері надання психологічної допомоги залишатися обізнаним з останніми досягненнями у сфері лікування та досліджень. Професійні онлайн-спільноти розвиваються і стають більш фахово зосередженими, ніж вони є зараз, запозичуючи багато характеристик у спільнот, які існують у реальному світі, зокрема завдяки застосуванню аудіо та відеоконференцій у реальному часі.

За кілька останніх десятиліть відбулося величезне зростання кількості груп підтримки. Незадоволення традиційними медичними моделями для вирішення емоційних проблем та загальна дестигматизація соціальної практики звернення за допомогою до людини з тією ж проблемою сприяли зростанню кількості груп підтримки. Групи взаємної допомоги функціонують на основі певних правил, даючи своїм учасникам розуміння і відчуття того, що їхня проблема не є надзвичайною. Для терапевта, який звертається до пацієнта в онлайн групах взаємної допомоги, важливо насамперед розуміти природу відмінностей між групами допомоги онлайн та «лицем до лица». Крім того, новизна цієї області припускає, що терапевт, який здійснює лікування пацієнта онлайн, має бути особисто обізнаним із нюансами текстових міжособистісних стосунків. Технічна можливість надсилати приватні повідомлення корисна в тому числі професіоналу-фасилітатору, який може проводити індивідуальні переговори з кожним із учасників, що так само недоступне у традиційній терапії «лицем до лица». У якості певної заміни, за відсутності невербальних елементів діалогу онлайн-спілкування забезпечує можливість обміну приватними повідомленнями між учасниками групи та фасилітаторами. Деякі з відомих етичних, правових та моральних зобов'язань терапевта щодо своїх клієнтів у випадку онлайн-терапії забезпечуються інтенсивним скринінгом і повністю поінформованою згодою клієнта, яка має надаватися до початку терапії.

Нами доведено, що у сучасному вітчизняному віртуально-психологічному дискурсі активно застосовуються концептуальні положення генетико-психологічного підходу, тому найоптимальніше вивчати інформаційні, зокрема й Інтернет-технології за допомогою експериментально-генетичного (учіння) чи генетико-моделюючого (розвиток) методу (за С. Д. Максименком).

Ставлячи перед собою задачу розробити концептуальну модель психологічної допомоги особистості в умовах віртуалізації соціальних комунікацій, ми виходили з того, що надання психологічної допомоги у сучасному інформаційному суспільстві має бути зорієнтованим на потенціал віртуальних соціальних комунікацій – злиття *online*- і *offline*-діяльності у просторі реального спів-буття із використанням Інтернет-технологій (рис. 3).

Мета психологічної допомоги в умовах віртуалізації соціальних комунікацій – сприяння і підтримка людини (та/ або спільноти) у вирішенні широкого кола проблем, пов'язаних із самоздійсненням у соціокультурних вимірах *online*- и *offline*-діяльності

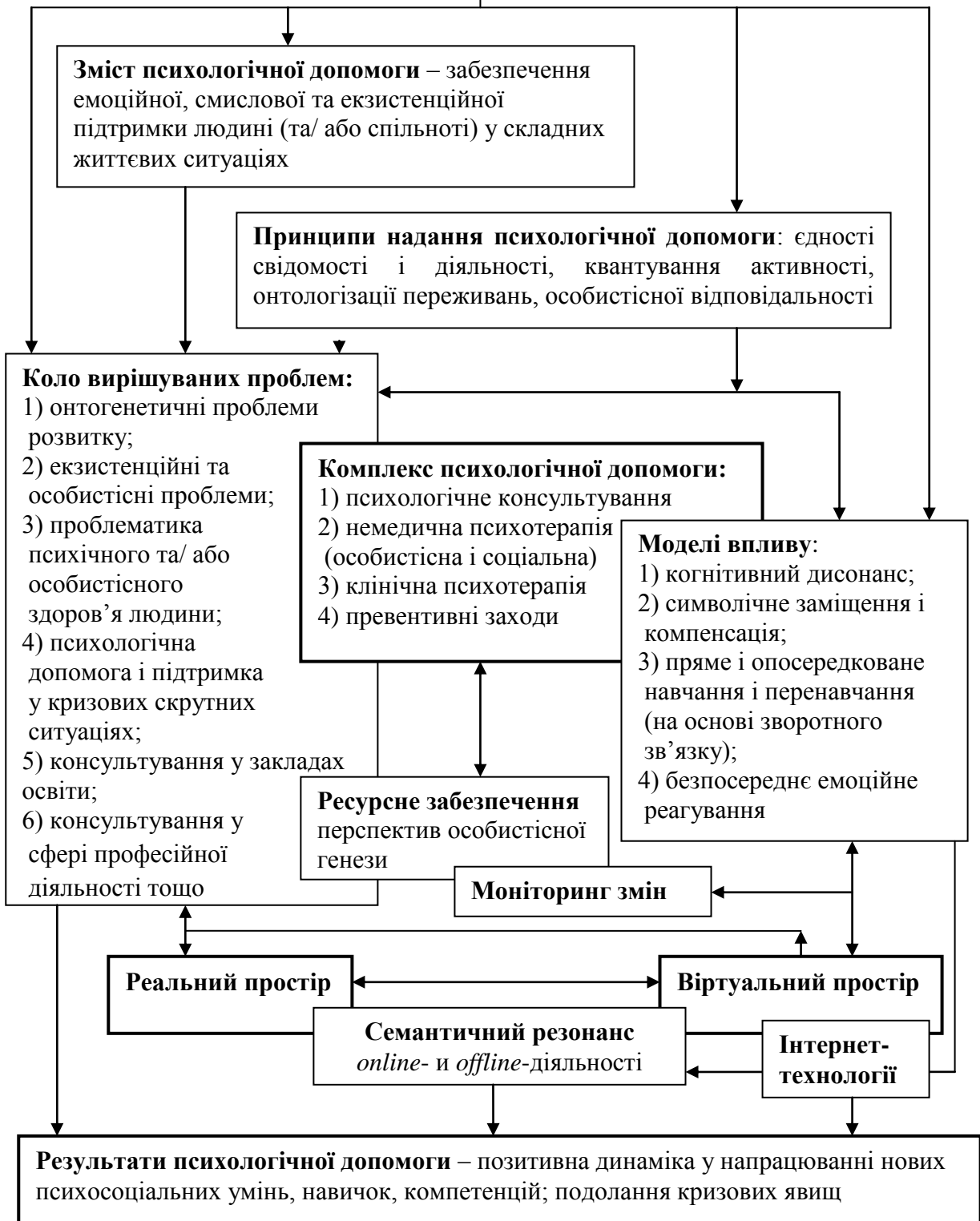

Рис. 3. Концептуальна модель психологічної допомоги особистості в умовах віртуалізації соціальних комунікацій

Основним вектором організації процесу реалізації психоконсультативної програми (програми формувального експерименту) було обрано систему комунікативної діяльності підлітків в Інтернет-просторі, що забезпечує для підлітків можливість анонімної співпраці із дорослими та однолітками задля змінення (варіювання) поведінкових сценаріїв і розвитку особистісних ресурсів. При плануванні **комплексної програми** психологічного консультування та надання немедичної психотерапевтичної підтримки підлітків у складних життєвих ситуаціях ми враховували оптимальний контекст комунікативної діяльності сучасної молоді у соціокультурних вимірах *online-* і *offline-*діяльності (рис. 4).

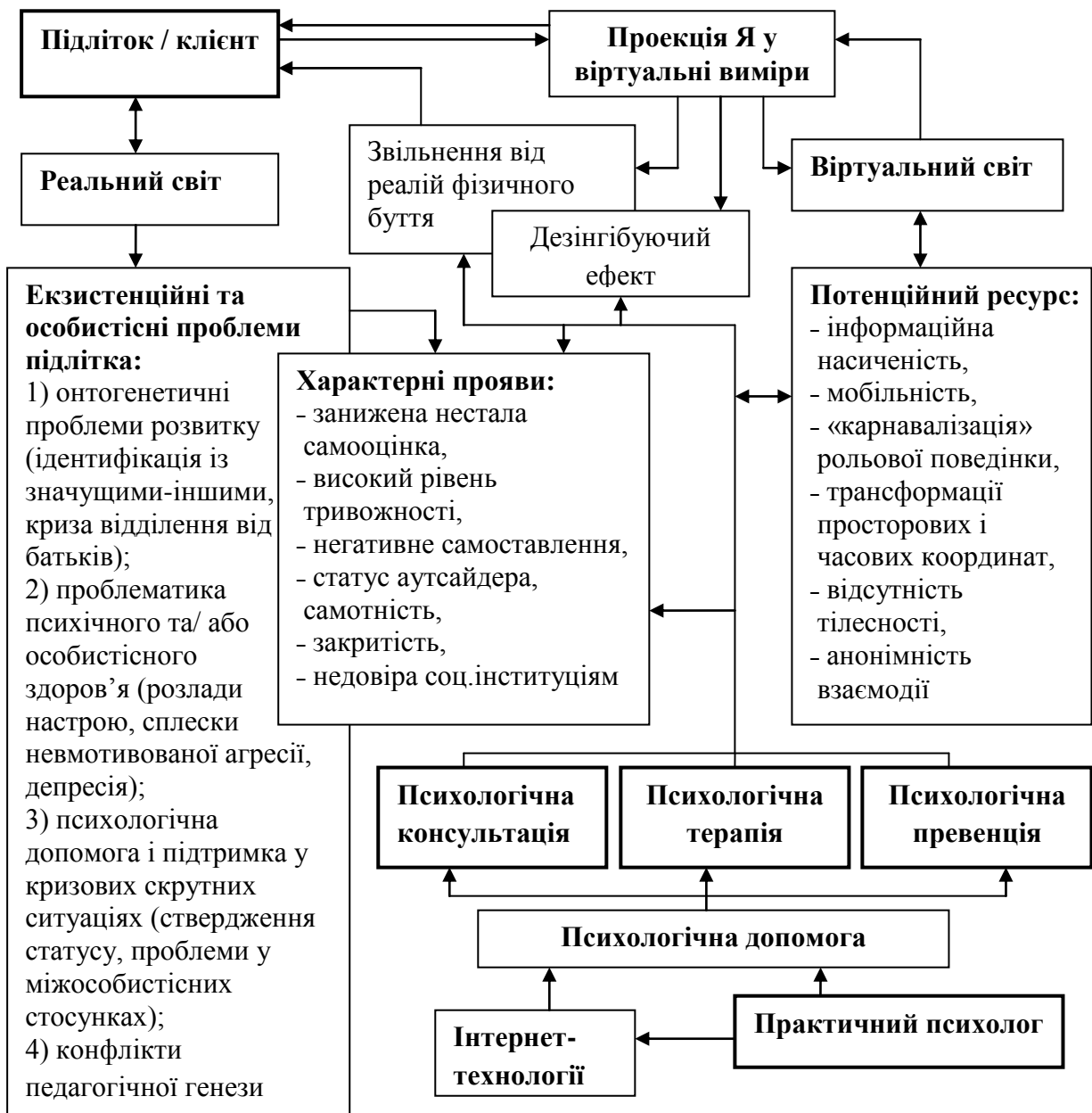

Рис. 4. Потенціал психологічної допомоги підліткам у вимірах *online-* і *offline-*діяльності

Мета формувального експерименту: дослідити тенденції впливу цілеспрямованого надання психологічної допомоги особам підліткового віку у спеціально створених умовах онлайн-модальності психоконсультативних та немедичних психотерапевтичних послуг засобами Інтернет-технологій.

Цільовою аудиторією корекційно-розвивального впливу психоконсультативної програми було обрано 155 підлітків старшої вікової групи (14–15 років), що зумовлено результатами констатувального етапу емпіричного дослідження.

Задля чистоти експерименту підлітки були довільно поділені на дві групи: учасники експериментальної групи (72 особи) були зорієнтовані на отримання психологічної допомоги у вимірах *online*-комунікації, тоді як учасники контрольної групи (83 особи) мали отримувати психоконсультативну та психотерапевтичну допомогу у кабінетах практичного психолога у закладах освіти (виміри *offline*-діяльності).

Апробація психоконсультативної програми відбувалася у двох напрямках:

1. Створення онлайн-офісу для надання психологічної допомоги цільовій аудиторії дослідження засобами Інтернет-технологій (консультацій онлайн, відеосесій Інтернет-психотерапії тощо).
2. Організація груп психологічної самопомоги підлітків (форумів) на засадах діалогу – онлайн-спілкування.

Сучасні тенденції в інтерактивному терапевтичному контакті з високою ймовірністю мають включати відеосесії у режимі реального часу. Наразі такі форми асинхронного обміну текстовими повідомленнями, як e-mail та форуми, забезпечують альтернативу, яка може бути використана для встановлення стосунків між клієнтом та терапевтом. Люди, які не можуть або не будуть присутніми на сесіях «лицем до лица», можуть ефективно користуватися інтерактивними онлайн-послугами.

Заключний етап формувального експерименту дисертаційного дослідження мав за мету аналіз змін релевантних підсистем особистісного профілю підлітків вибіркової сукупності, що відбулися у процесі корекційно-розвивальної роботи. В якості психодіагностичного інструментарію контрольного зрізу даних нами був обраний тест-опитувальник самоствавлення В. В. Століна та С. Р. Пантелеєва. Ретестування змістової сутності характеристик респондентів дозволило означити вектори ефективності формувального експерименту (табл. 5).

Таблиця 5

Динаміка середніх величин вимірів самоствавлення підлітків

Критерії аналізу	Середні величини (Mx) параметрів на етапі	Середні величини (Mx) параметрів на етапі
------------------	--	--

Параметри аналізу	констатувального експерименту		контрольного зрізу	
	Експерим. гр. (N = 72)	Контрол. гр. (N = 83)	Експерим. гр. (N = 72)	Контрол. гр. (N = 83)
Самоповага	25,33	34,60	34,60	44,67
Аутосимпатія	28,00	28,00	47,00	37,33
Очікувані ставлення від інших	53,00	72,33	39,67	53,00
Самоінтерес	49,67	71,33	71,33	92,33
1) Самовпевненість	29,33	16,67	65,67	47,67
2) Ставлення інших	32,00	32,00	51,33	51,33
3) Самоприйняття	7,67	16,67	34,33	50,67
4) Самокерівництво	38,33	25,67	60,33	38,33
5) Самозвинувачення	81,67	60,67	43,33	43,33
6) Самоінтерес	20,00	34,33	34,33	54,67
7) Саморозуміння	21,33	21,33	68,67	43,33

За всіма параметрами самоствавлення у підлітків вибіркової сукупності відбулися позитивні зміни, що означає значущий потенціал можливостей надання психологічної допомоги особистості в умовах віртуалізації соціальних комунікацій. Динаміка змін особистісного профілю учасників експерименту, котрі отримували допомогу *online* – психологічне консультування та немедичну психотерапевтичну підтримку підлітків у складних життєвих ситуаціях із використанням Інтернет-технологій, та підлітків, котрі співпрацювали із практичними психологами *offline* – в умовах кабінету практичного психолога у закладі освіти, є співвіднесеними. Надання психологічної допомоги у спеціально створених умовах онлайн-модальності психоконсультативних та немедичних психотерапевтичних послуг засобами Інтернет-технологій є ефективним. Це стається, коли онлайн-терапія використовується як доповнення до традиційної психотерапії, або як частина післятерапевтичної підтримки. Якщо учасники віртуальної комунікації зустрічалися «лицем до лица», тоді кількість можливих проєкцій різко зменшується. Невеликі, закриті, модеровані та професійно фасилітовані форуми мають неоціненний потенціал для ефективної групової психотерапії з багатьма групами людей, зокрема з клієнтами, які страждають на соціофобію. Всі форми Інтернет-психотерапії мають бути доповнені чітко заявленими межами конфіденційності, інформацією про місцеві групи чи організації кризової допомоги та інформацією про відповідні психоосвітні матеріали, доступні у мережі.

Відповідно, можна стверджувати, що в умовах віртуалізації сучасного суспільства надання психологічної допомоги має бути зорієнтованим на потенціал віртуальних соціальних комунікацій – злиття *online*- і *offline*-діяльності у просторі реального спів-буття із використанням Інтернет-

технологій.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано результати теоретико-емпіричного дослідження проблеми психологічних особливостей комунікативної діяльності особистості в Інтернет просторі. Здійснено теоретичне обґрунтування й емпіричне вивчення змістово-функціональної суті досліджуваного феномена. На підставі результатів проведеного дослідження, можна сформулювати такі основні висновки.

1. Здійснений теоретичний системно-структурний аналіз основних форм і проявів суб'єктно-психологічних характеристик використання Інтернет-технологій дозволив визначити ключові засади й закономірності їхнього вивчення. Фундаментальними принципами дослідження суб'єктно-психологічних характеристик використання Інтернет-технологій є принципи активності, суб'єктності, детермінізму, історизму та розвитку. Суб'єкт використання Інтернет-технологій є активною, вільною, творчою, відповідальною особистістю, яка має багатогранний внутрішній світ. Практична психологія віртуальної реальності – нова, актуальна та високотехнологічна галузь професійної діяльності психолога. Ефективне застосування психологом Інтернет-технологій потребує глибокої теоретичної підготовки та різнобічної обізнаності щодо сучасних концептуальних моделей комп'ютерно опосередкованих комунікацій.

2. На підставі аналізу наукових ідей, принципів і результатів сучасної психології та суміжних наукових дисциплін встановлено теоретико-методологічний потенціал та прикладний зміст використання Інтернет-технологій у психологічній практиці. Окрім фундаментальних теорій (соціальної присутності, медіа-збагаченості, пояснення ефекту деіндивідуації за допомогою соціальної ідентичності, електронної спорідненості та ін.) важлива роль належить генетично-психологічному підходові, згідно з яким визначальним постулатом реального й віртуального спілкування людини постає потреба як особистісна дія, що «утримує» в єдності афективні та інтелектуальні компоненти особистості забезпечує їх сполучальну взаємодію. Внаслідок додання потреби відбувається соціалізація, і виховання (в цілому, інтеріоризація культурно-історичного досвіду), і саморозвиток, тобто забезпечується успішна особистісно-комунікативна психогенеза людини.

3. Встановлено структурно-динамічні особливості взаємодії людини з інформацією в Інтернет-середовищі. Потрапляючи у віртуальні соціальні мережі, людина реалізує свої найбільш актуальні в цей момент часу потреби. Задовольнивши нижчу потребу бути частиною спільноти, вступивши до неї і зайнявши своє місце, вона щабель за щаблем рухається далі. Аутентична людина розвиває свої психологічні потреби, прагнучи повніше реалізувати ті здібності, якими вона володіє, вишукуючи для цього нові шляхи і можливості. Значимість соціальних мереж в

Інтернеті для аутентичної особистості полягає в задоволенні потреб: у постійному припливі інформації, що цікавить; у спілкуванні і обміні думками щодо актуальних проблем, ситуацій, процесів, а так само щодо власних творчих та інтелектуальних досягнень; у розвитку загального кругозору, що підвищує інтелектуальний рівень особистості в цілому; в розвагах, плануванні свого дозвілля та відволіканні (відхід від повсякденних справ і буденності навколишнього життя); у виробленні навичок формування думки про себе і уявлень про інших людей, диференціюванні кола свого спілкування.

4. Інтернет-технології задають такі виміри для психологічної практики, як дезінгібіція у веб-середовищі та Інтернет-залежність. Якщо інгібіція (гальмування) має місце, коли поведінка обмежується або регулюється самосвідомістю, неспокоєм щодо соціальних ситуацій, зважанням на оцінки з боку оточуючих, то дезінгібіція може бути охарактеризована відсутністю таких чинників або їх протилежною дією. Технологічні залежності можуть бути розглянуті як підмножина поведінкових залежностей і наділені властивостями та основними складовими аддикції як такої. Під Інтернет-залежністю ми розуміємо таку поведінку у віртуальній реальності, яка відповідає таким шести критеріям: яскрава вираженість; зміни настрою; розвиток толерантності; симптоми абстиненції; конфлікт; рецидив. За допомогою Інтернет-технологій можливо надавати психологічну допомогу тим, хто цього потребує, у формі консультацій онлайн, Інтернет-психотерапії чи організації груп психологічної самопомоги. Середовище Інтернет пропонує також широкий спектр можливостей професійного розвитку для психолога, починаючи від проведення наукових досліджень і закінчуючи спілкуванням колег на близькі їм теми. Диференційно-психологічні особливості мають бути враховані при оцінці та в цілому використанні Інтернет-технологій в психологічній практиці. До цих особливостей належать передусім гендерні відмінності. Так, було виявлено, що чоловіки є переважними користувачами Інтернет-технологій, хоча жінки дуже часто відвідують сайти, створені спеціально для них, займаються онлайн-шопінгом тощо. В цілому ці відмінності виразно проявляються в дорослому віці, в той час як в дитинстві дівчатка та хлопчики користуються Інтернетом в рівній мірі.

5. Результати здійсненого теоретико-емпіричного дослідження психогенези психологічних особливостей віртуального спілкування в підлітковому та юнацькому віці дали підстави стверджувати про існування як спільних, так і відмінних соціально-вікових тенденцій, а також помітної динаміки аналізованого феномена. Констатовано дуже потужний вплив віртуального спілкування на самосвідомість підлітків та юнаків, зауважено факти своєрідного заміщення реальності образами реальних і віртуальних значущих інших. Загалом, віртуалізація соціальної реальності є закономірним етапом історичного розвитку соціальності, пов'язаним з ускладненням і глобалізацією комунікативних зв'язків і відносин. Як у підлітків, так і в юнаків базовою ознакою цього етапу є перехід до домінування культурно-символічних, не прив'язаних безпосередньо до

матеріально-фізичного аспекту існування, форм і способів підтримування і відтворення соціальності. По суті, середовище віртуальної реальності завершує процес опредметнення комунікацій і перетворення їх на події, які не зникають у незворотному часі, а навпаки – зберігаються в єдиному інформаційному масиві, в межах якого вони існують в Інтернеті одночасно в безлічі варіантів, версій, інтерпретацій, які, своєю чергою, схильні до розвитку.

6. Впровадження у практику психологічного консультування та немедичної психотерапевтичної підтримки концептуальної моделі психологічної допомоги підліткам в умовах віртуалізації соціальних комунікацій із використанням Інтернет-технологій підтвердило співвіднесеність динаміки змін особистісного профілю підлітків, котрі отримували допомогу в умовах *online*- і *offline*-діяльності практичного психолога. Це дає підстави стверджувати, що надання психологічної допомоги у спеціально створених умовах онлайн-модальності психоконсультативних та немедичних психотерапевтичних послуг засобами Інтернет-технологій є ефективним.

Відповідно, можна стверджувати, що в умовах віртуалізації сучасного суспільства надання психологічної допомоги має бути зорієнтованим на потенціал віртуальних соціальних комунікацій – злиття *online*- і *offline*-діяльності у просторі реального спів-буття із використанням Інтернет-технологій.

Перспектива дослідження полягає у проведенні крос-культурних досліджень та в подальшій розробці прикладних аспектів використання Інтернет-технологій в професійній діяльності психолога.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Немеш О. М. Практична психологія віртуальної реальності : монографія / О. М. Немеш. – К. : Видавничий дім «Слово», 2015. – 320 с.
2. Немеш О. М. Віртуальна діяльність особистості: структура та динаміка психологічного змісту : монографія / О. М. Немеш. – К. : Видавничий дім «Слово», 2017. – 391 с.

Навчальні посібники, підручники:

3. Немеш О. М. Інтернет-технології в психологічній практиці : посіб. / О. М. Немеш. – К. : Видавничий дім «Слово», 2014. – 256 с.
4. Психологія і педагогіка : підруч. / С. Д. Максименко, М. Б. Євтух, Я. В. Цехмістер, О. О. Лазуренко, О. М. Немеш. – К. : Видавничий дім «Слово», 2014. – 584 с.

Статті у фахових періодичних виданнях інших держав:

5. Немеш Е. Н. Психологические основания использования инновационно-реконструктивных технологий в психологической практике / Е. Н. Немеш // Scientific letters of Michal Baludansky. Academic Society of Michal Baludansky. – Коцьце, Slovakia. 2013. – Vol. 1, №1. – Р. 63–67.
6. Немеш О. М. Психологічні особливості спілкування Internet-залежних людей в межах інформаційно-реконструктивних технологій особистості / О. М. Немеш // Fundamental and applied reseaches in practice of leading scientific schools. – Hamilton, ON : Accent Graphics Communications, 2014. – Issue 3. – С. 91–102.
7. Немеш О. М. Інформаційно-реконструктивні технології у становленні особистості: психологічний вимір / О. М. Немеш // Fundamental and applied reseaches in practice of leading scientific schools – Hamilton, ON : Accent Graphics Communications, 2015. – Issue 1 (7). – С. 124–142.
8. Немеш О. М. Соціальні мережі як провідний вид віртуального спілкування: проблематизація феномену / О. М. Немеш // Fundamental and applied reseaches in practice of leading scientific schools – Hamilton, ON : Accent Graphics Communications, 2014. – Issue 5. – С. 248–264.
9. Немеш О. М. Психологія комунікативної діяльності в мережі Інтернет як проблема прикладної психології / О. М. Немеш // Fundamental and applied reseaches in practice of leading scientific schools – Hamilton, ON : Accent Graphics Communications, 2017. – Issue 2 (20). – С. 101–112.
10. Немеш О. М. Концептуальна модель психологічної допомоги особистості в умовах

віртуалізації соціальних комунікацій / О. М. Немеш // *Fundamental and applied reseaches in practice of leading scientific schools* – Hamilton, ON : Accent Graphics Communications, 2017. – Issue 3 (21). – С. 77–86.

*Статті у фахових виданнях, включених до переліку,
затвердженого МОН України:*

11. Немеш О. М. Психолого-педагогічні засади комп'ютеризації сучасної системи освіти / О. М. Немеш // *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т. V, ч. 2. – С. 250–256.

12. Немеш О. М. Використання комп'ютерних технологій у навчанні іноземної мови / О. М. Немеш // *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12, вип. 12. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 341–348.

13. Немеш О. М. Практика застосування комп'ютерних засобів у поетапно-концентричному принципі навчанні іноземної мови / О. М. Немеш // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : зб. наук. пр. Київського нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Сер. Психологія. – К. : Логос, 2011. – Т. 4. – С. 100–108.

14. Немеш О. М. Роль психологічної служби ВНЗ в процесі адаптації студентів-першокурсників / О. М. Немеш // *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Т. 11, вип. 4, ч. 2. – С. 88–96.

15. Немеш О. М. Розвиток комунікативної компетенції студентів в умовах комп'ютеризації процесу навчання іноземної мови / О. М. Немеш // *Наукові записки. Сер. «Психологія і педагогіка»*. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – Вип. 17. – С. 253–262.

16. Немеш О. М. Особливості діяльності та завдань психологічної служби ВНЗ у професійному становленні майбутніх фахівців / О. М. Немеш // *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2011. – Т. XII, вип. 13. – С. 327–335.

17. Немеш О. М. Теоретико-психологічне структурування інформації про суб'єкт психологічної діяльності / О. М. Немеш // *Наука і освіта* : наук.-практ. журн. Південного наукового центру НАПН України. – К., 2012. – № 6. – С. 232–235.

18. Немеш О. М. Інноваційно-реконструктивні технології в психологічній практиці / О. М. Немеш // *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН

України. – Житомир, 2012. – Т. VI, вип. 8. – С. 155–163.

19. Немеш О. М. Методологічний підхід до вивчення інформаційно-реконструктивних технологій особистості / О. М. Немеш // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 19. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 483–492.

20. Немеш О. М. Психологічні особливості Інтернет-дизінгібіції / О. М. Немеш // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. № 25. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 329–342.

21. Немеш О. М. Психологічні дослідження Інтернет-залежності [Електронний ресурс] / О. М. Немеш // Технології розвитку інтелекту / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2014. – Т. 1, № 6. – Режим доступу : http://psytir.org.ua/upload/journals/6/authors/2014/Nemesh_Olena_Mykolaiivna_Psychologichni_doslidzhennya_internet_zalezhnosti.pdf

22. Немеш О. М. Вплив спілкування в соціальних мережах на розвиток особистості підлітка / О. М. Немеш // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 26. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 442–456.

23. Немеш О. М. Психологічні основи Інтернет-комунікацій / О. М. Немеш // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2014. – Т. V, вип. 4. – С. 138–146.

24. Немеш О. М. Психологічний аналіз комп'ютерно-опосередкованої комунікації / О. М. Немеш // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Вип. 25. – С. 329–343.

АНОТАЦІЇ

Немеш О. М. Психологія комунікативної діяльності в Інтернет просторі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН

України. – Київ, 2017.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню психологічних особливостей суб'єкта використання Інтернет-технологій та можливостей застосування цих технологій в психологічній практиці.

Показано, що практична психологія віртуальної реальності – нова, актуальна та високотехнологічна галузь професійної діяльності психолога. Ефективне застосування психологом Інтернет-технологій потребує глибокої теоретичної підготовки та всебічної обізнаності щодо сучасних концептуальних моделей комп'ютерно опосередкованих комунікацій.

Віртуальні технології навчають та розвивають людину. У зв'язку з загальним генетико-психологічним підходом, характерним для українських досліджень, краще вивчати інформаційні, в тому числі Інтернет-технології за допомогою експериментально-генетичного (учіння) чи генетико-моделюючого (розвиток) методу, розробленого С. Д. Максименком.

Виявлено, що Інтернет-технології в психологічній практиці можуть розглядатися в різних аспектах – від інтимно-інтраіндивідуальних до екстенсивно-міжособистісних. Суб'єктом психологічної практики засобами Інтернет-технологій є людина: психолог, практичний психолог або психотерапевт, які хочуть підвищити свій професійний рівень, вдосконалити свою компетентність, розширити можливості надання психологічної допомоги населенню. Інтернет-технології повинні враховувати реалії сучасного віртуального світу – від соціальних мереж до онлайн-ігор.

Доведено, що використання Інтернет-технологій особистістю актуалізує інтрапсихологічні смисли та переводить їх у міжособистісний контекст. Опредметнення смислів в Інтернет-комунікації є одним із способів особистісного розвитку.

Ключові слова: особистість, опредметнення, розвиток, генетико-моделюючий метод, суб'єктно-психологічні особливості, Інтернет-технології, психологічна допомога, консультування, психотерапія.

Nemesh E. N. Psychology of communication activity at Internet usage. – Manuscript.

Dissertation is for doctorate degree in psychological sciences on specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2017.

The dissertation research is devoted to the study of psychological features of subject of the use of Internet-technologies and possibilities of application of these technologies in psychological practice.

It is shown that practical psychology of virtual reality is new, actual and hi-tech industry of professional activity of psychologists. Effective application needs deep theoretical preparation and deep psychologist's awareness of Internet-technologies in relation

to the modern conceptual models of the computer mediated communications.

Virtual technologies teach and develop a person. In connection with general genetical-psychological approach in Ukrainian researches, it is better to study informative technologies by means of experimentally-genetic (learning) or genetical-modelling (development) method, worked out by S. D. Maximenko.

It is educed that internet-technologies in psychological practice can be examined in different aspects – from intraindividual to interpersonal. The subject of psychological use of internet-technologies is a person: psychologist, practical psychologist or psychotherapist, that want to promote the professional level, perfect the competence, extend possibilities of grant psychological help to people. Internet-technologies must take into account realities of the modern virtual world– from social networks to the multiuser online-games.

It is proven that the use of Internet-technologies by personality actualizes the intrapersonal senses and translates them in a interpsychological context. The objectification of senses in Internet-communication is one of methods of personality growth.

Keywords: personality, objectification, development, genetical-modelling method, subject-psychological features, Internet-technologies, psychological help, counselling, psychotherapy.